

บทที่ ๒

วิญญานในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๒ นี้ผู้วิจัยได้ศึกษา ความหมายและความสำคัญของวิญญาน ความเข้าใจเรื่องวิญญาน หลักหรือวิธีการพัฒนาวิญญานเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดและ สรุปลักษณะ โดยศึกษาจากข้อมูลปฐมภูมิ, ทุตยภูมิ, หนังสือและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวิญญานในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ความหมายและความสำคัญของวิญญาน

๒.๑.๑ ความหมายของวิญญาน

ความหมายโดยสัททณัย วิญญาน (วิ+ ญา อวโพธเน +ยุ) จิต,ใจ วิชา นาคิ วิญญาน สภาวะที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญ ญาณะ (ซ้อน ญ , อาเทศ ยุ เป็น อน , น เป็น ณ, ลบ อ), วิญญาน นิจจํ วา อนิจจํ วาติ. อนิจจํ ภาเนติ วิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง, ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า

ความหมายโดยอรรถณัย คำว่า “วิญญาน” มาจากภาษาบาลีคำว่า “วิ” และ “ญา” ประกอบด้วยด้วย ยุ ปัจจัย อ การันต์ สำเร็จรูปเป็นคำว่า “วิญญาน” ภาษาไทยนำมาใช้ในรูปคำว่า “วิญญาน” แปลว่าความรู้แจ้ง โดยที่คำว่า “วิ” แปลว่าต่าง ๆ มากมายและคำว่า “ญา” แปลว่า รู้^๑

วิญญาน หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์, จิต, ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตาเป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยินเป็นอาทิ; วิญญาน ๖ คือ ๑. จักขุวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางตา (เห็น) ๒. โสตวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน) ๓. ชานวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น) ๔. ชิวหาวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส) ๕. กายวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย) ๖. มโนวิญญาน ความรู้

^๑ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐๒.

^๒ บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔.

อารมณ์ทางใจ (รู้เรื่องในใจ)^๓

พุทธพจน์ในพระสุตตันตปิฎก ได้กล่าวความหมายของวิญญานว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญานมีเท่าไร วิญญานมี ๖ ประการนี้คือ จักขุวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) โสทวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ฆานะวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ชิวหาวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) กายวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) มโนวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ) นี้เรียกว่าวิญญาน”^๔

เมื่อกล่าวถึงวิญญานแล้วจะพบว่ามีความสัมพันธ์ที่เป็นไพบูลย์ของวิญญานอีก ๑๐ คำ ทั้งหมดแตกต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น แต่มีความหมายคล้ายหรือเหมือนกันโดยอรรถ ในพระไตรปิฎก ได้แสดงไว้ดังนี้

จิต : ธรรมชาติที่คิดอารมณ์

มโน : ธรรมชาติที่โน้มไปหาอารมณ์

หทัย : ธรรมชาติของจิตที่เก็บรวบรวมไว้ในภายใน

มานัส : ธรรมชาติที่ฉันทะ คือความพอใจ (ของมันเอง) ในภายในจิต

ปณฺหะระ : ธรรมชาติที่มีลักษณะผ่องใส (ในภาวะปกติ)

มนายตนะ : ธรรมชาติที่ต้องเข้าไปอาศัยอายตนะ (อันเป็นเครื่องติดต่อหรือ เชื่อมต่อ อารมณ์ที่มากระทบ)

มโนทริย : ธรรมชาติที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง

วิญญาน : ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์

วิญญานขันธ : ธรรมชาติที่มีวิญญานเป็นเหตุปัจจัยประกอบอยู่ด้วย

มโนวิญญานธาตุ : ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์^๕

จากความหมายต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ สรุปความได้ว่า วิญญาน คือธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากอายตนะภายนอกกระทบกับอายตนะภายใน ซึ่งเป็นอาการที่วิญญานเข้าไปรับรู้อารมณ์นั่นเอง

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๗๓.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.

^๕ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๓.

๒.๑.๒ ความสำคัญของวิญญาน

ในความเข้าใจพื้นฐานของมนุษย์ทั่วไป วิญญานเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของชีวิต ถ้ารูปหรือร่างกาย ปราศจากวิญญานเสียแล้ว ก็ไร้ความหมายไม่สามารถจักทำประโยชน์อะไร หรือมีชีวิตอยู่ได้ เหตุนี้ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้ตรัสเตือนพุทธบริษัททั้งหลายไม่ให้ประมาทมัวเมาในชีวิต เป็นพุทธพจน์ว่า “อีกไม่นานนัก ร่างกายนี้ก็จะจกปราศจากวิญญาน ถูกทอดทิ้งทับถมแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น”^๖

ดังนั้น มนุษย์ผู้ตระหนักเห็นความสำคัญ จึงบำเพ็ญตนอยู่ในกุศลธรรม ละการเบียดเบียนกันทุกรูปแบบ ขณะเดียวกันก็หันมาสนใจ ดูแลรักษาสุขภาพกันทุกวิถีทาง และพระองค์ยังทรงตรัสแสดงให้เห็น ถึงความสำคัญของวิญญานไว้อีกหลายแห่ง ปรากฏเนื้อความในพระไตรปิฎก เช่น

มโน คือ วิญญาน เป็นรากฐานของธรรมทั้งหลาย ประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลาย สำเร็จมาแต่วิญญาน เพราะฉะนั้น หากว่าบุคคลใด มีวิญญานชั่ว จะพูดอะไรก็ตาม จะทำอะไรก็ตาม เพราะเหตุที่มีวิญญานชั่วนั้น ความทุกข์ย่อมจะติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียน และ มโนคือ วิญญาน เป็นรากฐานของธรรมทั้งหลาย ประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลาย สำเร็จมาแต่วิญญาน เพราะฉะนั้น หากว่าบุคคลใด มีวิญญานผ่องใส จะพูดอะไรก็ตาม จะทำอะไรก็ตาม เพราะเหตุที่มีวิญญานผ่องใส นั้น ความสุขย่อมจะติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตัว”^๗

จากคำกล่าวข้างต้นนั้นแสดงให้เห็นว่า หากบุคคลใด มีวิญญานผ่องใส จะพูดอะไรก็ตาม จะทำอะไรก็ตาม เพราะเหตุที่มีวิญญานผ่องใส นั้น ความสุขย่อมจะติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตัว”^๘ ตามพุทธพจน์ทั้งสองนี้ ธรรมทั้งหลายหมายถึงนามรูปทั้งปวง ตรงกับองค์ธรรมหนึ่งในปฏิจจสมุปบาทที่แปลว่า “วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป”^๙ และพุทธภาษิตที่ว่า “โลกย่อมหมุนไปตามจิต ถูกครอบงำได้ด้วยจิต เพราะธรรมทั้งหลายทั้งปวง ย่อมไปตามอำนาจของสิ่ง ๆ เดียว คือ จิต”^{๑๐} ซึ่งอาจจำแนกความสำคัญของวิญญานในเชิงสัมพันธ์กันได้ ๓ ประการ ดังนี้

^๖ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘.

^๗ ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๘ ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

^๙ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔.

^{๑๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๒/๓๗.

๑. วิญญาณเป็นผู้สร้างภพชาติ นามรูปและชีวิตสัตว์โลก กล่าวคือ การที่สัตว์โลกต้องเวียนว่ายไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ มีทุกข์ สุขก็ตามนั้น ก็ด้วยอาศัยคุณสมบัติที่ดีและเลว หรือเป็นกุศลและอกุศลต่าง ๆ อย่างหนึ่งอย่างใดของวิญญาณที่ส่งผลเป็นอารมณ์พาไป ดังพุทธภาษิตที่ว่า “เมื่อจิตเศร้าหมองแล้วทุกข์เป็นอันหวังได้ และเมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้วสุขเป็นอันหวังได้”^{๑๑} การที่คนเราเกิดมามีบุคลิกภาพ รูปร่างหน้าตา นิสัยใจคอ เกิดในชาติตระกูล, ในถิ่นที่และมีฐานะแตกต่างกัน ฯลฯ ก็เพราะอาศัยวิญญาณที่มีคุณสมบัติต่างกัน ตามกรรมที่สั่งสม ได้ส่งผลสรรค์สร้าง นับตั้งแต่วิญญาณปฏิสนธิเป็นต้นมา

๒. วิญญาณเป็นผู้ตั้งต้นและเป็นหลักในการดำเนินชีวิต กล่าวคือ หากวิญญาณไม่เกิดขึ้น เวทนา (ความรู้สึก), สัญญา (ความจำ), สังขาร (ความปรุงแต่งนึกคิด) ซึ่งเป็นนามธรรมก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ขณะเดียวกันก็ส่งผลให้รูป คือร่างกาย ก็ไม่สามารถจะแสดงควมมีชีวิตสร้างบทบาทใด ๆ ได้ แต่เพราะมีวิญญาณเกิดขึ้น นามรูปดังกล่าวจึงทำกิจดำเนินชีวิตต่าง ๆ ได้ ตามคุณสมบัติของวิญญาณที่ส่งผลในขณะนั้น ก่อให้เกิดกรรมทั้งหลาย ทางมนทวาร กายทวาร และวจีทวารตามมา ซึ่งวิญญาณก็ต้องตามรู้ไปโดยตลอด และสั่งสมกิเลสและกรรมนั้นไว้ เป็นคุณสมบัติ เพื่อส่งผล ในภาวะที่เหมาะสมต่อไป และเมื่อกรรมนั้นส่งผลย่อมเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณ พาประกอบกรรมชั่วหรือกรรมดีต่าง ๆ หมุนเวียนสั่งสมอย่างนั้นอีกเรื่อยไป และหากกรรมนั้นเป็น อาสันนกรรม ส่งผลตอนจะสิ้นใจย่อมเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณส่งให้ไปเกิด ในภพภูมิต่าง ๆ ตามสมควร เพื่อรับวิบากกรรมเวียนว่ายในกองทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย และถ้าได้ไปเกิดในทุคติภูมิยิ่งแล้วใหญ่ ย่อมประสบทุกข์ภัยหายนะอย่างแสนสาหัส ซึ่งก็ต้องเป็นเช่นนี้ซ้ำไป トラบที่วิญญาณยังไม่บริสุทธิ์หมดจดสิ้นจากเหตุปัจจัย

๓. วิญญาณให้บทเรียนสอนมนุษย์ ได้รู้จักพัฒนาชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ หมายความว่า เมื่อมนุษย์มีความเข้าใจวิญญาณ อย่างถูกต้อง ตามข้อหนึ่งและสอง อย่างดีพอแล้ว ย่อมทำให้เกิดปัญญา มีสัมมาทิฐิเข้าใจชีวิตตามความเป็นจริง เขาผู้นั้นย่อมเห็นทุกข์โทษภัย ของสังขารธรรม นามรูป ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด รับวิบากกรรมและความทุกข์อย่างไม่สิ้นสุดไปได้ ด้วยอำนาจแห่งวิญญาณที่ยังไม่สิ้น อาสวะทั้งหลายที่เป็นเหตุปัจจัย แฉกอนเขาอย่าชวนชวายุที่จะหาทางหรือวิธีการ ทำลายคุณสมบัติที่ไม่ดี คืออาสวะกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไป เพื่อให้วิญญาณบริสุทธิ์ จนหลุดพ้นจากภาวะวิญญาณ เข้าถึงมรรคผลนิพพาน พ้นการเวียนว่าย ตาย เกิด พ้นทุกข์และกรรม โดยเริ่มต้นสร้างบารมี ด้วยการตั้งตนอยู่ในศีลธรรม มีหิริโอตตปปะ เป็นรากฐานนำพาพัฒนาคุณธรรมอื่น ๆ ให้เกิดขึ้น

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒-๖๓.

และมากยิ่งขึ้น จนถึงขั้นปรมัตถธรรม อันจะนำประโยชน์ทั้งหลาย ให้บังเกิดขึ้นตามลำดับ ดังอาจารย์พร รัตนสุวรรณกล่าวว่า

เพราะเหตุว่าวิญญานเป็นสิ่งสำคัญมาก เมื่อเราสนใจเรื่องวิญญานแล้วเราก็ต้องสนใจเรื่องศีลธรรม เพราะเรามองเห็นได้ชัดเจนว่า ความดี ความชั่วที่เราได้ทำไว้ไม่ได้สูญหายไปไหน ทุกอย่างยังฝังอยู่ในวิญญานกลายเป็นคุณสมบัติของวิญญานเพราะความดีความชั่ว ไม่ว่าจะทำในที่ลับหรือในที่แจ้ง คนอื่นจะรู้หรือไม่ก็ตามแต่เราย่อมรู้อยู่แก่ใจทุกขณะ ว่าทุกครั้งที่เราทำความดีหรือความชั่ว ความดีหรือความชั่วนั้น จะเกิดขึ้นในสันดานเสมอ และเมื่อเรารู้แจ้งแล้วว่าวิญญานเป็นผู้สร้างชีวิต ชีวิตที่เกิดมาจะดีหรือชั่ว จะมีโชคชะตาว่าสนาเป็นประการใด ทั้งหมดย่อมขึ้นอยู่กับความดีและความชั่ว ที่เป็นคุณสมบัติของวิญญาน และเมื่อใครรู้แจ้งเช่นนี้แล้ว จะทำให้หลีกจากความชั่ว ประพฤติแต่ความดีเสมอ^{๑๒}

จากคำกล่าวข้างต้นนั้น หมายความว่า หากมวลมนุษยชาติเห็นความสำคัญเรื่องวิญญานกันอย่างถ้วนหน้าแล้ว ย่อมเกิดมีปัญญา รู้จักพัฒนาชีวิต สามารถสร้างสรรค์จิตสำนึกที่ดี ไม่มีเสื่อมจากศีลธรรมไปได้ อันจะเป็นประโยชน์แก่โลกเป็นอันมาก เหมือนดังพระมหาบรรพต ได้กล่าวเห็นด้วยว่า

การพยายามศึกษาทำให้เข้าใจเรื่องวิญญาน ก็คือ การศึกษาเรียนรู้ตนเองเมื่อเราเข้าใจตัวเองดีแล้ว ย่อมรู้ว่าอะไรควรหรือไม่ควรต่อตัวเอง และย่อมรู้จักวางท่าทีต่อสิ่งนั้นได้อย่างถูกต้อง ฉะนั้นถ้าคนในโลกส่วนใหญ่ มีความสนใจในเรื่องวิญญานกันอย่างแพร่หลายแล้ว สงครามก็ดี การเอาเปรียบกันก็ดี การเบียดเบียนกันในรูปแบบต่าง ๆ ก็ดี สิ่งเหล่านี้ทั้งหมดก็จะค่อยสูญหายไปจากโลก จนกระทั่งหมดไปในที่สุด^{๑๓}

จากคำกล่าวข้างต้นนั้นแสดงให้เห็นว่าเป็นทฤษฎีที่มีกัตถะประโยชน์ หรืออานิสงส์ความสุขสงบร่มเย็น ที่จะเห็นได้ในปัจจุบัน อันเป็นพื้นฐานสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาให้ได้รับ สัมปรายิกัตถะประโยชน์ หรืออานิสงส์ที่ทำให้ได้สวรรค์หรือสุขอันประณีตในเบื้องหน้า ด้วยอำนาจแห่งจิตวิญญานที่เป็นกุศลส่งผลให้ และเป็นปัจจัย ให้ได้เข้าถึงปรมัตถะประโยชน์ หรืออานิสงส์สูงสุด คือการบรรลุธรรมพ้นจากทุกข์ ได้พระนิพพานต่อไป ดังนั้น การเห็นความสำคัญ ของวิญญาน ด้วยการน้อมเข้าไปศึกษาให้เข้าใจอย่างถูกต้องและปฏิบัติพัฒนาอย่างถูกวิธี จึงเป็นการดำเนินการอย่างถูกต้อง เพื่อเข้าสู่แก่นแท้แห่งธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความสำคัญกว่า เรื่องใด ๆ ในโลก เพราะสิ่งในโลกใด ๆ แม้จะมี

^{๑๒} พร รัตนสุวรรณ, **วิญญานคืออะไร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๒๘), หน้า ๑๒๐ - ๑๒๑.

^{๑๓} พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญานในพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

ความสำคัญมากเท่าไร ก็ไม่สามารถช่วยให้พ้นทุกข์ได้ แต่อาจจะสร้างปัญหาเพิ่มทุกข์ให้เกิดขึ้นได้ อย่างมากมายหากหลงมัวเมา เหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกธรรมสั่งสอนเวไนยสัตว์ ในเรื่อง วิทยุญาณไว้มากมายเป็นเอนกปริยาย โดยทรงเน้นหนักเป็นพิเศษ ในการอบรมจิตหรือพัฒนาวิทยุญาณ มากกว่าอย่างอื่น ดังพุทธพจน์ที่กล่าวรับรองว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ได้ เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไป เพื่อประโยชน์มากเหมือนจิตนี้ จิตที่ได้เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไป เพื่อประโยชน์มาก”^{๓๔}

อนึ่ง ในฐานะที่เราได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ในยุคที่มีความเจริญ ด้วยองค์ความรู้เรื่องวิทยุญาณ ทางพระพุทธศาสนา หากมนุษย์ไม่รู้จักระหนักเห็นคุณค่าหรือความสำคัญของวิทยุญาณ ละเลยการ เข้าศึกษาปฏิบัติหรือ พัฒนาวิทยุญาณให้ได้รับประโยชน์ดังกล่าว ก็นับว่าเป็นการเสียโอกาส เสียเวลา หรือเสียชาติเกิดไม่พ้นที่จะต้อง หลงเวียนวายเป็นกองทุกข์อีกต่อไป ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็คงไม่ต่างอะไร กับคนป่าสมัยยุคดึกดำบรรพ์ ที่วิทยาการความรู้เรื่องวิทยุญาณยังไม่เจริญ หรือมีดนั้นก็เป็นตุ้ดงัด ไม้ที่ พบพลอย หรือสิ่งที่ได้แก้ว มั่นยอมไม่เห็นความสำคัญอะไร ของสิ่งที่มีคุณค่า ฉะนั้นก็ย่อมเป็นฉนั้น

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า วิทยุญาณมีความสำคัญมาก ถ้าหากร่างกายนี้ ปราศจากวิทยุญาณ ก็ไม่มีความหมายอะไร ไม่สามารถทำอะไรได้ วิทยุญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูปหรือ ชีวิต เก็บสะสมความดีและความไม่ดี กุศลอกุศล เป็นอารมณ์ ติดตามไปตลอด เป็นหัวหน้าในการ สร้างสรรค์ให้โลกหมุนเวียนไป ด้วยระบบวิญญู ตามคุณสมบัติของวิทยุญาณ ที่เข้าถึงกรรมนั้น ๆ อีกทั้งสามารถอบรมหรือพัฒนาไปสู่จุดสูงสุด คือ ความพ้นทุกข์ ให้ได้รับประโยชน์ทั้งปวงได้

๒.๒ ความเข้าใจเรื่องวิทยุญาณ

โดยทั่วไปมนุษย์ทั้งหลาย มีความเข้าใจเรื่องวิทยุญาณไปตามความเชื่อหรือจินตนาการของตน แต่ในพระพุทธศาสนา สอนให้เข้าใจเรื่องวิทยุญาณตามพระปัญญาตรัสรู้ ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงตรัสไว้ ซึ่งล้วนเป็นสัจธรรมหรือสภาธรรมตามความเป็นจริง ดังจะได้อธิบายตามลำดับต่อไปนี้

๒.๒.๑ ลักษณะของวิทยุญาณในสถานะเป็นสังขารธรรม (คือสิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น) จากการศึกษาวิทยุญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาท อาจจำแนกลักษณะต่าง ๆ ของวิทยุญาณได้ ๗ ประการดังนี้

^{๓๔} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๘/๕.

๑. ลักษณะสภาพความเป็น กล่าวคือ วิญญาณไม่มีรูปร่างสัณฐานหรือตัวตน (อสรীর) ซึ่งสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้อธิบายว่า “เมื่อไม่มีสรีระสัณฐาน ก็เป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นสิ่งที่พิสูจน์ทางวัตถุ คือ ชั่ง,ตวง,วัด ,หรือจะพิสูจน์เหมือนอย่างพิสูจน์วัตถุทั้งหลายไม่ได้”^{๑๕}

๒. ลักษณะที่อยู่อาศัย กล่าวคือ วิญญาณมีถ้ำ (คูหา) คือมหาภูตรูปทั้ง ๔ หมายถึง กายประสาททั้งหลาย ซึ่งมีสมองเป็นศูนย์กลาง เป็นที่อยู่หรืออาศัย ซึ่งสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงอธิบายไว้อีกว่า “คำว่ามีถ้ำเป็นที่อาศัย มันสมองนั้นก็อยู่ในกะโหลกศีรษะ กะโหลกนั้นก็มีลักษณะเป็นถ้ำเป็นคูหา”^{๑๖}

๓. ลักษณะการดำรงอยู่ได้ กล่าวคือ วิญญาณไม่สามารถดำรงอยู่จำเพาะตนหรืออยู่เชิงเดี่ยวได้ แต่ต้องอาศัยอารมณ์ยึดเหนี่ยวเกิดขึ้นพร้อมกับ เวทนา สัญญา สังขาร หรือ เจตสิกธรรม เป็นลักษณะหรือคุณสมบัติของวิญญาณ เช่น วิญญาณหรือจิตรู้อารมณ์ใด ก็ย่อมเสวยอารมณ์สุขหรือทุกข์ (เวทนา), กำหนดหมายจำในอารมณ์ (สัญญา), และปรุงแต่งอารมณ์ (สังขาร) ไปพร้อมกันทันที เช่น เมื่อโกรธ หรือเมตตา เป็นต้น

๔. ลักษณะความสามารถ กล่าวคือ วิญญาณสามารถท่องเที่ยวไปดวงเดียว (เอกจรี) เที่ยวไปได้ไกล (ทฺรุงคมี) ซึ่งหมายถึง “เกิดขึ้นที่ละดวง ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน และสามารถรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้”^{๑๗} หรือหมายถึง คิดไปได้ลึกกว้างไกล สุดหยั่งอย่างไร ร่องรอยในทุกสภาวะอารมณ์

๕. ลักษณะแห่งอาการกิริยา กล่าวคือ วิญญาณมีอาการที่ดิ้นรน (ผนทน์) ไปหาอารมณ์ทั้ง ๖ อยู่เสมอ, กวัดแกว่ง (จปล) จับอยู่ในอารมณ์เดียวไม่ได้นาน, ป้องกันรักษายาก (ทฺรกกข) แม้จะอยู่ในอารมณ์ที่เป็นสปปายะ ไม่เป็นข้าศึกต่อกิเลสก็ยังสามารถทำได้ยาก, ห้ามยาก (ทฺนนิวารย) คือห้ามไม่ให้ไปสู่อารมณ์ที่ก่อให้เกิดความไม่สงบ (วิสภาค) ย่อมทำได้ยาก ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น อีกดวงหนึ่งดับไป ตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กใหญ่ จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งนั้น แล้วย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป”^{๑๘}

^{๑๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), จิตวิญญาณในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๗} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗.

^{๑๘} อภิ.ก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

๖. ลักษณะนิสัยสันดาน กล่าวคือ วิญญาณมักมีความเอนเอียงอ่อนไหว ไหลไปสู่ที่ต่ำ ควบคุมยาก เปลี่ยนแปลงเร็ว ใฝ่ในอารมณ์ตามที่ใคร^{๑๙} (ทุนนิกคหสส ลหุโน ยตถกามนิปาติโน^{๒๐}) “หมายถึง ยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูกพรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่งอยู่ในวิปัสสนากรรมฐาน ก็จะดีขึ้นไปมา”^{๒๑} ทั้งนี้เพราะยังไม่สิ้นจากอาสวะ (กิเลสที่อยู่ภายในใจ พร้อมทั้งจะนองไหลเป็นอารมณ์เมื่อมีผัสสะ)

๗. ลักษณะสถานภาพ กล่าวคือ วิญญาณมีสถานะไม่คงที่ มีการเปลี่ยนแปลงเกิดดับ เป็นไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา จนไม่สามารถจะสังเกตทันได้ จึงทำให้ดูเหมือนว่า การเห็นการได้ยิน การคิดเรื่องต่าง ๆ เป็นต้น เกิดขึ้นได้พร้อมกันหรือในเวลาเดียวกัน ความจริงย่อมเกิดขึ้นคนละขณะ ไม่ใช่ขณะเดียวกัน เพราะวิญญาณนั้นรับรู้อารมณ์ได้ที่ละอย่าง แต่เราอาจพอสังเกต การเกิดและดับของวิญญาณได้ เช่น “การเปลี่ยนความคิดจากเรื่องหนึ่งไปอีกรื่องหนึ่ง การเปลี่ยนความคิดในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่าเป็นการเกิดดับของวิญญาณหรือจิตคราวหนึ่ง ซึ่งเป็นการเกิดดับในชั้นหยาบที่เราสามารถสังเกตเห็นได้ในชีวิตประจำวัน ในแง่ละเอียด คือ กระบวนการ การเกิดดับในตัวของวิญญาณเอง เป็นการเกิดดับที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะใช้สติปัญญาชั้นธรรมดากำหนดจับได้ นอกจากจะใช้สมาธิขั้นสูง หรือวิปัสสนาญาณ”^{๒๒} ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนจิตนี้ จิตนี้เปลี่ยนแปลงเร็วจนเปรียบเทียบกับอะไรไม่ได้ง่าย ๆ”^{๒๓}

เมื่อเป็นเช่นนี้ วิญญาณจึงมีสถานะภาพที่ไม่เสถียร เป็นหนึ่งในสังขตธรรมทั้งปวง ที่มี “ความเกิดขึ้นปรากฏ, ความดับสลายปรากฏ, เมื่อดำรงอยู่ ความแปรผันปรากฏ”^{๒๔} ไม่ต่างกับสังขารธรรม ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น และสังขารธรรมทั้งปวง ซึ่งต้องเป็นอย่างนี้เรื่อยไป หลีกเลี่ยงไม่ได้ จึงเป็นสามัญลักษณะ ที่มีเสมอเหมือนกันทั่วไปของสรรพสังขาร เป็นกฎธรรมดาที่แน่นอนของธรรมชาติ หรือธรรมนิยามทั้งสาม ได้แก่ “สังขาร (สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งปวง) ไม่เที่ยง

^{๑๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๕/๓๕-๓๖.

^{๒๐} พุ.พ. (บาลี) ๒๕/๑๓/๑๙.

^{๒๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๓๕.

^{๒๒} บุญมี เมธากูร, แสงสว่างแห่งชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ๙๐.

^{๒๓} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

^{๒๔} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๑๔/๙๔.

สังขาร (สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งปวง) เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง (ทั้งสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งและสิ่งที่ไม่มีการปัจจัยปรุงแต่ง) ไม่ใช่ตน”^{๒๕}

เหตุนี้ ลักษณะดังกล่าวทั้งหมดจึงแสดงให้เห็นว่า วิญญาณเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ และไม่เป็นตัวตนอมตะ หรือเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์แต่ประการใด พระพุทธศาสนา รับรองเฉพาะสันตติ การสืบต่อซึ่งหมายความว่า วิญญาณขณะเก่าที่ดับไป หาได้เป็นอย่างเดียวกันกับวิญญาณขณะใหม่ที่เกิดขึ้นสืบเนื่องกัน หรือมีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกันไปตลอดก็หาไม่ แต่ขณะเก่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่ขณะใหม่เท่านั้น ซึ่งมีข้อเปรียบเทียบ “เหมือนมีบ้านใหญ่หลังหนึ่ง ไฟลุกไหม้บ้านหลังนั้น และถัดจากบ้านหลังนั้นมีถนนใหญ่คั่นกลาง ก่อนจะถึงบ้านหลังที่สอง เปลวไฟไม่อาจกระโดดข้ามถนน ไปถึงบ้านที่สอง ซึ่งยังไม่ไหม้ได้ แต่ความร้อนจากบ้านที่ไฟลุกไหม้ เป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดความร้อน ในบ้านหลังที่สอง จนถึงจุดเผาไหม้ ไฟที่ลุกไหม้บ้านหลังที่สอง ไม่ได้เป็นเปลวไฟอันเดียวกัน กับไฟที่ไหม้บ้านหลังแรก แต่ถึงอย่างนั้นไฟที่ไหม้บ้านหลังแรก ก็ไม่ต่างจากไฟที่ไหม้บ้านหลังที่สอง ไฟที่ไหม้บ้านทั้งสองหลังจะเป็นไฟอันเดียวกันก็ไม่ใช่ จะต่างกันก็ไม่เชิง”^{๒๖}

แต่ถึงอย่างไรการเกิดดับของวิญญาณนั้น ก็เป็นไปอย่างรวดเร็วกว่าข้อเปรียบเทียบนี้มาก จนสุดจะหาข้อเปรียบเทียบอื่นใดได้ แม้การเกิดดับของกระแสไฟฟ้า เรามองเห็นและรู้ว่าไฟฟ้าดับและติด ต่อเมื่อเปิดและปิดสวิตช์เท่านั้น แต่เราไม่สามารถมองเห็นการเกิดดับของไฟฟ้า ในลักษณะที่เป็นอิเล็กทรอนิกส์ได้ เพราะมันเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วมาก จึงทำให้เข้าใจผิดคิดว่า มันไม่เปลี่ยนแปลงยังคงที่อยู่ แม้นานนี้ก็ยังไม้อาจจะนำมาเปรียบเทียบได้ จะเห็นได้ว่าดาเนื้อมีขีดจำกัดในการมองเห็นความจริงวิญญาณได้แสดงปรากฏการณ์ ในการเป็นไตรลักษณ์ ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน เกิดดับอยู่อย่างละเอียดมากตลอดเวลา ประหนึ่ง “กระแสน้ำที่ประกอบด้วยหยดน้ำน้อย ๆ จำนวนมหาศาล เรียงกันเป็นทิวแถว วิญญาณแต่ละขณะ ในกระแสเดียวกัน ก็มีความสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ เพราะวิญญาณขณะเก่าดับไป จะเป็นปัจจัยก่อให้เกิดวิญญาณขณะใหม่ ก่อนที่ขณะเก่าจะดับลง”^{๒๗} ซึ่งสภาพที่วิญญาณเป็นไตรลักษณ์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสยืนยันว่า

^{๒๕} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๓/๓๔๒.

^{๒๖} แก้วชาย ธรรมาชัย, **ปัญหาพระเจ้ามิลินท์**, (กรุงเทพมหานคร; สำนักพิมพ์ตรงหัว, ๒๕๔๑), หน้า ๗๐.

^{๒๗} พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๑.

“ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วย สติปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเราเมื่อเห็นด้วยสติปัญญา ตามความเป็นอย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น”^{๒๘}

ทรงตรัสต่อไปอีก โดยกล่าวถึงสาเหตุอันเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญาณนั้น ก็ล้วนเป็นอนัตตาทั้งสิ้นเช่นกัน ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยที่ให้วิญญาณเกิดขึ้นก็ไม่เที่ยง วิญญาณเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า”^{๒๙}

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า ลักษณะของวิญญาณ วิญญาณไม่มีรูปร่าง มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ได้ก็สเวยอารมณ์นั้น รับรู้ได้ทีละเรื่อง ไม่สามารถรู้พร้อมกันได้ สามารถรู้อะไรได้ไกล มีอาการที่ดิ้นรน ไปหาอารมณ์ทั้ง ๖ อยู่ตลอดเวลา เกิดดับอย่างรวดเร็ว เป็นสังขารธรรม มีลักษณะต่าง ๆ ตามธรรมชาติแห่งคุณสมบัติที่สั่งสมมา และอาศัยอารมณ์เป็นปัจจัย จึงปรากฏเกิดขึ้นได้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมดับไปตามกฎธรรมดาแห่งสังขารธรรม ซึ่งเป็นสามัญลักษณะ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒.๒.๒ วิญญาณชั้นหรือกองแห่งวิญญาณ

วิญญาณเป็นธรรมชาติส่วนหนึ่ง ในส่วนทั้ง ๕ หรือเบญจขันธ์ ที่ประชุมกันเพื่อทำกิจารอาการ เป็นชีวิตของคน ๆ หนึ่ง ประกอบด้วย รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ โดยย่อจัดเป็น ๒ ส่วน คือรูปขันธ์ และนามขันธ์ ซึ่งจำแนกแจกรายละเอียดแต่ละอย่างออกไปได้อีกมาก เหตุนี้จึงจัดเป็นกอง ๆ ได้แก่

กองรูป หรือรูปขันธ์ ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ (คือ ธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกัน) และอุปาทายรูป ๒๔ (รูปอาศัยมหาภูตรูปบังเกิด)

กองนาม หรือนามขันธ์ ประกอบด้วย เวทนา, สัญญา, สังขาร, อันเป็นเจตสิกธรรมทั้งหลายและวิญญาณซึ่งเป็นสภาพจิตต่าง ๆ

โดยธรรมชาตินามและรูป แม้จะมีความแตกต่างกัน แต่ถึงอย่างไรก็เป็น อัญญมัญญปัจจัยที่ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จึงสามารถเกิดดับหรือดำเนินชีวิตต่อไปได้ หากอย่างหนึ่งผิดปกติ อย่างหนึ่ง

^{๒๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๕/๖๓.

^{๒๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑.

ก็ย่อมผิปกติไปด้วย หรือถ้าฝ่ายหนึ่งถูกทำลาย อีกฝ่ายหนึ่งก็ต้องถูกทำลายไปด้วย ดังข้อความใน คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “รูปและนาม (กายกับวิญญาณ) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย”^{๓๐}

จากข้อความข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่า รูปคือกายและนามคือวิญญาณ แม้ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน แต่ก็ยังเป็นปัจจัยของกันและกัน เมื่อรูปกายมีปัญหา ก็ย่อมส่งผลกระทบต่อวิญญาณ ก่อให้เกิดปัญหาไปด้วยกัน หรือเมื่อวิญญาณมีเหตุให้ต้องเคลื่อน ถึงคราวจุติ ร่างกายก็ไม่สามารถมีชีวิตสืบต่อไปได้ ดังข้ออุปมาที่ว่า

ไม้อ้อ ๒ ก้า พึงตั้งอยู่ได้เพราะอาศัยกันและกัน อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี ฯลฯ ไม้อ้อทั้ง ๒ ก้านั้น ถ้าดึงออกเสียก้านหนึ่ง อีกก้านหนึ่งก็ล้มถ้าดึงออกอีกก้านหนึ่ง อีกก้านหนึ่งก็ล้ม อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ ฯลฯ ฉะนั้น”^{๓๑}

วิญญาณไม่ได้เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ขณะเดียวกันนามรูป ก็เป็นอารมณ์ปัจจัยแห่งวิญญาณ แม้ในขณะที่มีชีวิตด้วย กล่าวคือ ก่อนที่ขณะเก่าจะดับไปก็ย่อมทำสันตติสืบทอดเป็นปัจจัย ให้วิญญาณขณะใหม่ เกิดดับ ๆ เป็นอย่างนี้เรื่อย ๆ ไป ดังนั้น รูปชั้นธัมมหมายถึงร่างกายที่มีได้ผิปกติ ทุกระบบสมบูรณ์ดี จึงเป็นเหมือนอุปกรณ์หรือเครื่องมือสำเร็จรูป ที่เหตุปัจจัยสร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของวิญญาณ โดยมีวิญญาณเป็นจุดศูนย์กลาง แห่งกิจกรรมต่าง ๆ ของชีวิต มีความพิสดารสลับซับซ้อน และลึกซึ้งมาก เกี่ยวข้องกับนามชั้นทั้งสี่โดยตรง จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และทรงอิทธิพลเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้กันและกัน โดยอาศัยผัสสะดำเนินการ ผัสสะเป็นแหล่งแห่งความรู้ ความรู้ทุกอย่างทุกประเภทเกิดจากผัสสะ ผัสสะหมายถึง กระบวนการ แห่งการรับรู้ “โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกัน ระหว่างองค์ประกอบสามฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับอารมณ์หรืออายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และวิญญาณ (จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานะวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโน

^{๓๐} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอนจบ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬารามวิทยาลัย, ๒๕๔๑) หน้า ๑๙.

^{๓๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๗/๑๓๖.

วิญญาน)”^{๓๒} ทำให้การรับรู้อารมณ์ (วิญญาน) ขณะต่อไปเกิดขึ้นไม่สิ้นสุด และอาจจำแนกชั้น หรือ
 ขณะแห่งวิญญาน การรู้ได้เป็น ๒ ขณะ คือ

๑. ขณะรู้ต้น เป็นการรู้ได้ทางปัญจทวาร คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และทางมโน
 ทวาร คือทางใจ

๒. ขณะรู้ต่อมาหรือรู้ตาม เป็นการรู้ทางมโนทวาร คือ ทางใจเท่านั้น เป็นการรู้สืบท่อ
 ขณะต้นที่ดับไป มีนามหรือรูปอันสุขุมละเอียด เป็นธรรมารมณ์ แห่งมโนวิญญาน มีผู้รู้ปรากฏชัดเจน
 เพราะผ่านการปรุงแต่งเกิดดับกันอย่างรวดเร็ว จากขณะแรก จนสัมฤทธิ์ผลเป็นมโนกรรม หรือ
 ความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ แล้วเกิดดับ เกิดดับ สืบท่อ ทำกิจตามสภาพจิตนั้น ไปจนกว่าจะเปลี่ยนอารมณ์
 หมายความว่า กระบวนการผัสสะแห่งนามรูปทั้งหลาย อันลึกซึ่งสลับซับซ้อน ได้เป็นเหตุเป็นปัจจัย
 ก่อให้เกิดวิญญานชั้นนี้ คือกองแห่งการรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ หรือจิตชั้นมาตามสภาพอันเหมาะสม เพื่อ
 การก่อกรรม แล้วสั่งสมกรรม เป็นคุณสมบัติ หรือเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้ชีวิตได้ดำเนินต่อไปอีกนั่นเอง
 ซึ่งสภาพดังกล่าวนี้ มีพุทธพจน์ยืนยันยืนยันความเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามรูป จนทำให้วิญญานชั้นนี้
 ปรากฏเกิดขึ้น ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุ เป็น
 ปัจจัยให้เวทนาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัญญาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็น
 ปัจจัยให้สังขารชั้นปรากฏ นามรูปเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ทำให้วิญญานชั้นปรากฏ”^{๓๓}

ซึ่งในพระอิทธิธรรมปิฎก “จำแนกจิตเป็น ๘๙ (พิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่งโดยชาติ เป็นอกุศล
 จิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิบากจิต ๓๖ (พิสดาร ๕๒) และกิริยาจิต ๒๐ แบ่งโดยภูมิหรือ
 ประเภท เป็น กามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น
 ๔๐)”^{๓๔} ในแต่ละขณะจิตนั้น ย่อมมีเจตสิก “ธรรมที่ประกอบกับจิต อาการหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของ
 จิต เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้น มี ๕๒ อย่าง จัดเป็น

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
 วิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๐.

^{๓๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๙๘.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร
 : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๖๒.

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ ถ้าจัดโดยชั้น ๕ เจตสิกก็คือ เวทนา
ชั้น ๑ สัญญาชั้น ๒ และสังขารชั้น ๓ นั้นเอง” ^{๓๕} ทั้งนี้ ตามเหมาะสมแก่สภาพจิตขณะนั้น ๆ

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า วิญญาณชั้น ๑ คือ กองแห่งความรู้สึกนึกคิด
รู้อารมณ์ในอายตนะทั้ง ๖ เช่น เมื่อตากระทบรูป วิญญาณก็เอามาเป็นอารมณ์ ถ้าดีก็ชอบใจ
มีความสุข ถ้าไม่ดีก็ไม่ชอบใจ มีความทุกข์ รูปกับนาม ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน
แต่เป็นปัจจัยของกันและกัน เป็นสภาพจิตต่าง ๆ ที่ปรุงแต่งตามปัจจัย มีทั้งฝ่ายที่เป็นกุศล อกุศล
วิบาก และกิริยา ซึ่งมีเจตสิกธรรมอันควรกับสภาพจิตนั้น เกิดและดับไปพร้อมกันตามธรรมชาติ

๒.๒.๓ ภาวะและหน้าที่ของวิญญาณ

ด้วยความที่วิญญาณมีคุณสมบัติ และคุณลักษณะอาการดังกล่าวมาแล้ว บ่งบอกความเป็น
สิ่งที่ไม่เสถียรมีเกิดแล้วดับหมุนเวียนตลอดเวลา และเมื่อกล่าวโดยละเอียดแท้จริงในระหว่างขณะ
วิญญาณเกิด (อุปาทะ) และขณะวิญญาณดับ (ภังคะ) ก็ยังมีการตั้งอยู่ขณะหนึ่ง (ฐิติ) ทุกดวงไปซึ่งจะ
เป็นแบบสันตติ เป็นลักษณะธรรมดาสัยของสังขารธรรม トラบที่ยังมีเหตุมีปัจจัย หากว่ามองอย่างผิว
เผินไม่ศึกษาให้แยบคาย ย่อมไม่เข้าใจความหมายอันลึกซึ้ง แห่งการเกิดและดับของวิญญาณทำให้เกิด
ความเข้าใจผิด ยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวตน มีผู้เกิดและผู้ดับได้ ซึ่งความจริงการเกิดและดับของวิญญาณ
ทุกดวง ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยและเป็นไปตามครรลองของธรรมชาติ หรือ “จิตนิยาม (Psychological
Laws) คือ กลไกการทำงานของจิตที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ มีกฎเกณฑ์ว่า

๑. ดวงจิตทุกดวงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันไป

๒. จิตสองดวงที่เกี่ยวข้องกันนั้น ดวงหนึ่งต้องเป็นเหตุ และอีกดวงหนึ่งต้องเป็นผล
และมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน

๓. จิตภายในแต่ละดวง ต่างมีความเป็นระเบียบ และมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน

๔. ในโลกแห่งจิต ต้นเหตุอย่างเดียวกัน ย่อมก่อให้เกิดผลอย่างเดียวกันแน่นอน” ^{๓๖}

เพราะฉะนั้น วิญญาณมีความสัมพันธ์กัน มีการเกิดดับ ทำหน้าที่อย่างเป็นกระบวนการ
หรือเป็นระบบ ซึ่งอาจจำแนกได้ ๒ ภาวะ คือ

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

^{๓๖} พระมหาทวี มหาปัญญา (ละลง), ความจริงของชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ภาพพิมพ์
, ๒๕๕๕), หน้า ๖๓.

๑. ภาวะ ที่เป็นภวังค์ หรือภวังคจิต หมายถึง “จิตที่เป็นองค์แห่งภพ ตามหลัก อภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้น อยู่ระหว่างปฏิสนธิและจุติ คือตั้งแต่เกิดจนตาย ในเวลาที่ไม่ได้เสวยอารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น”^{๓๓๗} หมายถึง เป็นจิตตามสภาพที่ยังไม่ได้ขึ้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ใดๆ ย่อมมีภาวะการณ “เกิดดับสืบต่อเป็นภวังคโสต (กระแสแห่งภวังค์) เท่านั้น ก็เพียงแค่นี้ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนหลับอยู่ตลอดเวลา”^{๓๓๘} ดังนั้นจึงเป็นวิญญานรากฐาน หรือพื้นของชีวิต ซึ่งมีการเกิดดับสืบต่อกันเพื่อทำหน้าที่ ดังต่อไปนี้

๑) ทำหน้าที่รักษาภพชาติ หรือ องค์แห่งภพ “หมายถึง รักษากรรมวิบากของ รูปนาม สืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิตและปฏิสนธิกรรมรูป ให้ดำรงอยู่ในภพนั้น ๆ トラบเท่าอำนาจของ ชนกรรม (กรรมให้เกิด) จะส่งผลให้เป็นไป เท่าอายุสังขารเท่าที่ดำรงอยู่ได้ ภวังคจิตนี้เป็นหน้าที่ของ จิตที่ต้องทำกิจอยู่เสมอ คือ ภวังคจิตย่อมทำหน้าที่ รักษาการเกิดเป็นบุคคลนั้น ๆ เอาไว้ เช่นเกิดเป็น นก ก็รักษาความเป็นนก เกิดเป็นมนุษย์ก็รักษาความเป็นมนุษย์ สืบต่อกันตั้งแต่เกิดแล้วจนกระทั่งตาย ภวังคจิตจะหยุดทำหน้าที่ที่ต่อเมื่อ มีอารมณ์ใหม่มาคั่นตอน ให้จิตนี้ขึ้นรับอารมณ์ใหม่ ในปัจจุบันเสีย เท่านั้น เมื่อพ้นจากการขึ้นสู่วิถีจิต รับอารมณ์ใหม่แล้ว ภวังคจิตก็ต้องทำหน้าที่ รักษาองค์แห่งภพนี้ อยู่ตลอดเวลา”^{๓๓๙} แม้ในขณะที่หลับสนิทหรือหมดสติ ภวังคจิตก็ยังเกิดดับอยู่อย่างต่อเนื่องไม่มีหยุด ซึ่งเป็นการรักษาภาวะชีวิตของบุคคลไว้

๒) ทำหน้าที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิวิญญาน หมายความว่าเมื่อมีการกระทบกัน ระหว่างอายตนะภายนอกกับภายใน ภวังควิญญานที่เกิดดับหลับอยู่ในอารมณ์นั้น ย่อมมีกระบวนการ ภายในทำกิจ ๓ ขณะ ก่อนที่จะขึ้นสู่วิถีแห่งวิญญาน ได้แก่

ในขณะที่ ๑ เมื่อภวังควิญญาน เกิดดับอยู่อย่างต่อเนื่องในอารมณ์อดีต ที่รับมาจากทวารทั้งหก อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งอยู่ก่อนแล้ว ถูกอารมณ์ใหม่ ที่รับมาจากประสาทสัมผัส ทางทวารทั้งห้าในขณะนั้น อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบอยู่ เรียกว่า ภวังคอดีตะ

ในขณะที่ ๒ ภวังควิญญาน มีอาการเคลื่อนหรือหวั่นไหว ไปตามอารมณ์ใหม่ ที่รับมาจาก ประสาทสัมผัสทางทวารทั้งห้า อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบจนตื่น เรียกว่า ภวังคจลนะ

^{๓๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๐.

^{๓๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๘.

^{๓๓๙} พระราชวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๕๐.

ในขณะที่ ๓ ภวังควิญญาณ ปล่อยอารมณ์เก่า คือ ภวังคเจตสนั้น เป็นครั้งสุดท้าย ทำให้ตัดขาด และพร้อมที่จะดับลงเพื่อขึ้นสู่วิถีทั้งหกอย่างใดอย่างหนึ่ง กระทำการคำนึงน้อมนึกในอารมณ์ใหม่นั้นต่อไป เรียกว่า ภวังคุปัจเฉทะ

๓) ทำหน้าที่เป็น วิปากวิญญาณ คือเก็บสังสมผลกรรมเอาไว้ วิปากคือผลของการกระทำ โดยเจตนา ทางวิธวิญญาณทั้งหลาย หรือทางไตรทวาร (กาย วาจา ใจ) ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ตามหลักเกณฑ์ที่ว่า “ผู้ใดทำกรรมใดแล้ว จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ดวงจิตจะทำหน้าที่ในการบันทึกไว้ เหมือนการบันทึกไว้ในม้วนเทปหรือฟิล์มถ่ายรูป เมื่อดวงจิตของคนเกิดดับเปลี่ยนแปลงไป ก็เกิดดวงจิตใหม่ขึ้นมาแทนที่ แล้วจิตดวงเดิม จะส่งมอบสิ่งที่บันทึกไว้ให้จิตดวงใหม่ เป็นการสืบทอดกันไป จนกว่าจะหมดกรรม หลักพระพุทธศาสนา เรียกว่า การสะสมวิปากกรรม”^{๔๐} ดังนั้นวิปาก“จึงหมายถึงเชื้อแห่งความดีความชั่ว ที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด หากเชื้อความดีมีมาก นิสัยสันดานตลอดถึงพฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกก็จะโน้มไปในทางที่ดี แต่ถ้าเชื้อของความชั่วมีมากกว่า นิสัยสันดานและพฤติกรรมที่แสดงออก ก็จะโน้มเอียงไปในทางไม่ดี ซึ่งวิปากกรรมอันสืบเนื่องมาจากอดีตนี้เอง เป็นตัวกำหนดอุปนิสัยสันดาน ของคนและสิ่งแวดล้อม วิปากทั้งหมดนี้ ได้ถูกเก็บสังสมไว้ในภวังค วิญญาณ”^{๔๑} ซึ่งการเก็บสังสมผลของการกระทำจะอยู่ในช่วงต่อวิถิจิต

๔) ทำหน้าที่เป็น จุตวิญญาณ “จติแปลว่าเคลื่อน (จากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น), ตาย”^{๔๒} “หมายถึงจิตภวังค์ที่ดับเป็นครั้งสุดท้ายในขณะที่ใกล้จะตาย เป็นจิตที่จะเป็นเหตุ ให้เกิดปฏิสนธิในชาติต่อไป”^{๔๓} ซึ่งมีชนกรรม (กรรมที่เป็นเชื้อเกิด) ส่งผลในขณะนั้น เป็นอารมณ์นำสู่ภพใหม่

๕) ทำหน้าที่เป็น ปฏิสนธิวิญญาณ แปลว่าวิญญาณที่ก้าวลงสู่การเกิดใหม่ หรือการได้ชีวิตใหม่ เมื่อกล่าวโดยสภาวะ จุตวิญญาณของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อดับแล้วย่อมปฏิสนธิ โดยสืบต่อเชื้อวิปากต่าง ๆ ที่จุตวิญญาณ เก็บสังสมไว้ แล้วดับไป เกิดเป็นปฏิสนธิวิญญาณทำกิจ คือเกิดในทันที

^{๔๐} พระมหาทวี มหาปณฺโณ (ละลง), ความจริงของชีวิต, หน้า ๖๔.

^{๔๑} บรรจบ บรรณรุจิ, จิต! มโน ! วิญญาณ !, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไริ้ร้อนสมาธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๖๗.

^{๔๓} พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖๐.

ไม่มีอะไรจะมาคั่นระหว่าง วิญญาณที่เกิดขึ้นจะสร้างนามรูปขึ้นมาใหม่โดยอัตโนมัติ และคำว่าเกิดใหม่ทันที คือ เป็นโอปปาติกะ กำเนิดก่อน ตามสัญญาชตญาณแห่งการยึดมั่นถือมั่นในอัตภาพชีวิตก่อนตาย แต่จะอยู่ในภพนี้นานแค่ไหน ก็สุดแล้วแต่เงื่อนไขปัจจัย และจะเกิดเป็นอะไรต่อไปนั้น ก็ขึ้นอยู่กับสภาพของวิญญาณก่อนตายอีก ซึ่งก็สืบต่ออารมณ์จากจิตวิญญาณ อันเป็นภวังควิญญาณที่ดับดวงสุดท้าย ดังนั้นเมื่อกล่าวโดยสภาวะ ภวังควิญญาณ จิตวิญญาณ และปฏิสนธิวิญญาณ เป็นวิญญาณที่พ้นวิถีสู่ หรือเรียกอีกอย่างว่า วิถีมุตตจิต “เสพเสวยอารมณ์ที่สืบเนื่องมาจากอดีตภพและวิถีจิต รวมทั้งเป็นพื้นของชีวิตในขณะที่คนทั่วไปไม่อาจรู้ได้ในขณะตื่นอยู่”^{๔๔}

๒. ภาวะเป็นวิถีสู่ หรือวิถีจิต “คำว่าวิถีวิญญาณ แปลว่าการรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นในทางต่างๆ ได้แก่ทางเกิดของวิญญาณมี ๖ คือ จักขุ (ทางตา) โสตะ (ทางหู) ฆานะ (ทางจมูก) ชิวหา (ทางลิ้น) กายะ (ทางผิวหนัง) มโน (ทางใจ) ฉะนั้น เมื่อว่าโดยวิถีวิญญาณจึงมี ๖ สาย”^{๔๕} ก่อให้เกิดกิจของวิถีวิญญาณ ๑๑ ประการ อันเป็นกระบวนการ แห่งการเป็นเหตุเป็นปัจจัย สืบต่อให้กันและกัน ดังนี้

- ๑) อาวัชชนกิจ คือ กิจ นี้ถึง อารมณ์ ที่ กระทบ ทวาร เป็น วิถี จิตขณะแรก ที่ เกิด ขึ้น ทาง หนึ่ง ทาง ใด ใน ๖ ทวาร
- ๒) ทัสสนกิจ คือ กิจเห็น
- ๓) สวณกิจ คือ กิจได้ยิน
- ๔) ฆายนกิจ คือ กิจได้กลิ่น
- ๕) สายนกิจ คือ กิจลิ้นรส
- ๖) ผุสสนกิจ คือ กิจรู้อารมณ์ที่กระทบกาย
- ๗) สัมปฏิจฉนกิจ คือ กิจรับอารมณ์ต่อจากทวิปัญจวิญญาณ ทำหน้าที่รับอารมณ์ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายทั้งดีและไม่ดี
- ๘) สันตริณกิจ คือ กิจพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๕
- ๙) โวภูตัพพนกิจ คือ กิจตัดสินใจอารมณ์ ให้ชนวิถีจิตประเภทหนึ่งประเภทใดเกิดทางปัญจทวาร

^{๔๔} ระวี ภาวิไล, **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๖), หน้า ๑๕๘.

^{๔๕} สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ธรรมดุษฎี**, (กรุงเทพมหานคร : มุลินีวิทยาลัยเขตสีรินธร ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๘.

๑๐) ขวนะกิจ คือ กิจเล่นไปในอารมณ์ หรือเสพอารมณ์

๑๑) ตทาลัมพะกิจ คือ กิจรู้อารมณ์ ต่อจากขวนกิจ

เมื่อนับรวมกับ วิญญานที่พันวิธ หรือวิสมุตตจิต อีก ๓ กิจ คือ ภาวังคกิจ คือ กิจดำรงภาพชาติ จุตติกิจ คือ กิจเคลื่อนจากภพชาติ เมื่อจุตติจิตเกิดทำกิจเคลื่อนจากภพชาติดับไปแล้วก็สิ้นชีวิต หมดสภาพความเป็นบุคคลนั้นโดยสิ้นเชิง และปฏิสนธิกิจ คือ กิจสืบต่อจากจุตติกิจ^{๔๖} เป็นกิจของวิญญาน ๑๔ ประการ

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ภาวังคจิตมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับจุตติจิต เพียงครั้งเดียวก่อนตาย เกี่ยวข้องกับปฏิสนธิจิตเพียงครั้งเดียวตอนเกิด แต่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิธิจิตที่ทำหน้าที่ทั้ง ๑๑ กิจ อันเป็นชีวิตประจำวัน ไปตราบเท่าจุตติจิตจะบังเกิด เพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น มีตัวอย่างประกอบ แสดงไว้ ดังนี้ “มีชายคนหนึ่งนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วงต้นหนึ่ง ต่อมาเมื่อผลมะม่วงสุกผลหนึ่ง หล่นลงมากระทบพื้นดิน เสียงผลมะม่วงกระทบนั้น ทำให้ชายคนนั้นตื่นจากการหลับ หันไปดูเห็นมะม่วงสุก เขาลุกขึ้นไปเก็บ ผลมะม่วงผลนั้นมา ตรวจสอบว่าสุกพอกินได้ จึงปัดฝุ่นออกแล้ว นำผลมะม่วงนั้นใส่เข้าปาก เคี้ยว กินจนละเอียดแล้วกลืนลงคอ ครั้นแล้วก็ล้มตัวลงนอนหลับต่อไปอีก เปรียบเทียบกับจิตที่ทำกิจจากตัวอย่างได้ ดังนี้

- ตอนที่กำลังหลับอยู่ เป็นภาวังคจิต
- ตอนที่มะม่วงหล่น เป็นอารมณ์มากระทบประสาทสัมผัส
- ตอนที่เริ่มตื่นจากหลับ เป็นการอยู่ในภาวังคจิต
- ตอนที่ตื่นแล้วแต่ยังงัวเงียอยู่ เป็นภาวังคจิต
- ตอนที่ตื่นชัดเจนลืมตาขึ้น เป็นภาวังคจิต
- ตอนหันไปดูทางเสียง (มะม่วงหล่น) เป็นอวัชชนกิจ
- ตอนที่เห็นและรู้ว่าเป็นมะม่วง เป็นทสสนกิจ ซึ่งเป็นหนึ่งในปัญจะทวาร
- ตอนที่ลุกขึ้นไปเก็บมะม่วง เป็นสัมปฏิจฉันทกิจ
- ตอนที่ตรวจสอบว่ามะม่วงสุก เป็นสันตริณกิจ
- ตอนที่ปลงใจกินทำการปัดฝุ่นนำเข้าปาก เป็นโฆฏฐัพพกิจ
- ตอนที่เคี้ยวมะม่วงให้ละเอียด ซึ่งนานกว่าทุกตอน เป็นขวนกิจ
- ตอนที่กลืนมะม่วงลงคอ เป็นตทาลัมพะกิจ

^{๔๖} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โอ เอส พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕๐-๑๕๓.

- ตอนที่ล้มตัวลงนอนหลับไปอีก เป็นการตกสู่ภวังค์”^{๔๗}

เพราะฉะนั้น ไม่ได้หมายความว่า เป็นการหลับอย่างไม่ทำกิจเลย เพราะความจริงมีการเกิดดับของวิญญาณในภาวะภวังค์อย่างต่อเนื่อง อุปมาเหมือนขณะหลับนั้น ร่างกายก็ย่อมทำการย่อยอาหาร คือมะม่วงผลนั้นอยู่ ดังนั้น จากตัวอย่างข้างต้น แสดงให้เห็นว่า วิญญาณทำหน้าที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างต่อเนื่อง อยู่ตลอดเวลา ทั้งตอนหลับและตอนตื่น เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอะไร จะมาขวางกั้นได้เลย ซึ่งในภาวะปกติไม่สามารถจะเห็นได้ เพราะเกิดดับรวดเร็วมากจนไม่รู้สึกละเลย ว่า อยู่ในภาวะจิตดวงไหนกำลังทำกิจ (ยกเว้นผู้มีการฝึกสติมาอย่างดีเยี่ยม มีสมาธิญาณสูง เช่น พระอรหันต์ ที่จะรู้แจ้งเท่าทันได้)

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า ภาวะและหน้าที่ของวิญญาณ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ๑. วิถีวิญญาณ ๒. วิถีมุตตวิญาณ ใน ๒ อย่างนั้น อาการที่วิญญาณรับรู้อารมณ์ทางจักขุประสาทรูป ทางโสตประสาทรูป ทางฆานะประสาทรูป ทางชีวหาประสาทรูป ทางกายะประสาทรูป และทางมโนทวาร นี่เป็นภาวะของวิญญาณ การที่วิญญาณเห็นรูปด้วยจักขุประสาทรูป ฟังเสียงด้วยโสตประสาทรูป รู้กลิ่นด้วยฆานะประสาทรูป รู้รสด้วยชีวหาประสาทรูป รู้สิ่งที่มากระทบกายด้วยกายประสาทรูป รู้อารมณ์ทางมโนทวารนี้เป็นหน้าที่ของวิญญาณ ส่วน วิถีมุตตวิญาณก็คือ วิญญาณในภวังคกิจ และวิญญาณในจุติกิจ ซึ่งวิญญาณทั้งหมดนั้นต่างก็มีการเกิดดับ ทำหน้าที่ต่าง ๆ ไปตามสภาพ อย่างสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยให้กัน อย่างเป็นสันตติต่อเนื่อง อยู่เช่นนั้นไม่มีอะไรมาค้านได้

๒.๓ วิญญาณในสถานะเป็นปัจจัยแห่งการเวียนว่ายตายเกิด

ในเมื่อธรรมชาติแห่งวิญญาณมีความเป็นไปดังกล่าวมา ทั้งสองสภาวะ ต่างทำกิจสัมพันธ์กันซึ่งเป็นการดำเนินการอยู่ในวงจร แห่งกระบวนการสังสารวัฏ “คำว่า “สังสารวัฏ” มาจากคำว่า “สังสาระ”- การท่องเที่ยวไป “วัฏฏะ”- วงกลม”^{๔๘} หรือ “คำว่า “สังสารวัฏ” หมายความว่า การหมุนเวียนแห่งโลกหรือชีวิต, เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก เขียน “สังสารวัฏฏ์” ก็มี”^{๔๙}

^{๔๗} แสง จันทรงาม, ปรากฏการณ์ทางจิต, (กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๒๔), หน้า ๕.

^{๔๘} สุนทร ฌ รั้งสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒๖.

^{๔๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑), หน้า ๘๐๔.

ในกระบวนการแห่งสังสารวัฏนี้ ประกอบด้วย ไตรวัฏฏ์ คือวนเวียนอยู่ใน ธรรมอันเป็น วงจรทั้งสาม ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้กันอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ กิเลส,กรรม,และวิบาก กล่าวคือ “กิเลส เป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส แล้วทำ กรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสบ วิบาก คือได้รับของนั้นมาเสพเสวย เกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเหิมใจ อยากได้รุนแรงและมากยิ่งขึ้น จึงยังทำกรรมมากขึ้น หรือในทางตรงข้าม ถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลส คือ โทสะ แค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรม คือ ประทุษร้ายเขา ฯลฯ เมื่อเป็นอย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียน ต่อไป ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอาการหมุนวน หรือวงกลม อันหมุนวน ที่เรียกว่า ภวัจกร, สังสารจักร หรือ สังสารวัฏ”^{๕๐} ก็คือภาพชีวิตประจำวันของปุถุชน ที่เราสามารถเห็นได้ด้วยตาเนื้อ แต่ที่เห็นไม่ได้ คือ การทำหน้าที่ของวิญญาณ ที่เกิดดับกันอย่างรวดเร็ว เวียนว่ายตายเกิดอยู่ทุกขณะ แสดงความเป็น ไตรวัฏฏ์ ที่ถูกไตรลักษณ์ครอบงำตลอดเวลา จวบถึงวันรูปขันธ์หรือกายแตก ไม่สามารถเป็นอุปการณ หรือเครื่องมือ ให้ดำเนินชีวิตต่อไปได้ วิญญาณก็จะถือเอาภวังจิตดวงสุดท้าย ซึ่งเป็นผัสสะแห่งวิบาก กรรม ที่ส่งผลในขณะนั้น เป็นชนกกรรม (กรรมที่เป็นเชื้อเกิด) ทำหน้าที่จุติเคลื่อนออกจากกาย ไปตามกรรมนั้น เพื่อทำกิจปฏิสนธิ สืบต่อสภาพวิภูษะต่าง ๆ ของชีวิต ต่อไปอีก ซึ่งมีอยู่ ๖ ภาวะ วิภูษะ ได้แก่

๑. วิภูษะในกำเนิด คือการทำปฏิสนธิ ในกำเนิดใดกำเนิดหนึ่ง ในกำเนิดทั้ง ๔ ตามเหมาะสม ควรแก่กรรมนั้น ๆ มีดังนี้

๑) อัณฑชะ เกิดในไข่ คือออกไข่เป็นฟอง แล้วจึงฟักเป็นตัว เช่น นก เป็ด ไก่ เป็นต้น

๒) ชลาพุชะ เกิดในครรภ์ คือคลอดออกมาเป็นตัว เช่น คน โค สุนัข เป็นต้น

๓) สังเสทชะ เกิดในโคล คือของที่ขึ้น หมักหมม เช่น กิมิชาติ บางชนิด

๔) โอปปาติกะ เกิดผุดขึ้น คือเกิดผุดเต็มตัวในทันใด เช่น มนุษย์ทิพย์ เทวดา เปรต

สัตว์นรก เป็นต้น ^{๕๑}

๒. วิภูษะในภพภูมิที่อาศัย อันเหมาะสมแก่กำเนิดนั้น ๆ เมื่อวิญญาณเสerahมอง ด้วยมี อุกุศลกรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเข้าสู่ภพภูมิทุกคติ คือ เปรต, เดรัจฉาน, อสุรกาย, และนรก และเมื่อ

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๒๐.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

วิญญาณไม่เศร้าหมอง ด้วยมีกุศลกรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเข้าสู่ภพภูมิ สุขคติ คือ มนุษย์, สวรรค์, รูปพรหม, และอรุปรหม ทั้งนี้ ตามสมควร แก่ศักยภาพ แห่งชนกกรรมนั้น

๓. วัฏฏะในการรับวิบากกรรมต่าง ๆ ในอดีตกาล ภายหลังปฏิสนธิกาล มีน่านปลการ ทำให้บุคคลมีสภาพชีวิต บุคลิก ความถนัด อุปนิสัยในคอ ฯลฯ ที่แตกต่างกันไปตามกรรมที่ส่งผล

๔. วัฏฏะในผัสสะ หรือการรับอารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งต้องวนว่ายอยู่กับอายตนะภายในและภายนอก ตามสภาพการณ์ต่างๆไปจนกว่าจะสิ้นอายุขัย

๕. วัฏฏะในเหตุทุกขทั้ง ๔ คือต้องไม่พ้นวนมา เกิด, แก่, เจ็บ, และตายอีก

๖. วัฏฏะในกองทุกข์ทั้งปวง ซึ่งสามารถจำแนกได้ ๑๐ ประการ ดังนี้

๑) สภาวทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ชรา มรณะ

๒) ปกิณณกทุกข์ ทุกข์จร คือ โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความรำไร) ทุกขะ (ความลำบากกาย) โทมนัส (ความลำบากใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ)

๓) นิพัตถทุกข์ ทุกข์เนื่องนิตย ได้แก่ ความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย เป็นต้น

๔) พยาธิทุกข์ ทุกขเวทนา ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดจากความเจ็บป่วย เป็นไข้

๕) สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม ได้แก่ ความกระวนกระวายใจ เพราะถูกไฟกิเลสคือ ราคะ โทสะ โมหะ เพา

๖) วิปากทุกข์ ทุกข์จากผลกรรม ได้แก่ วิปถีสาร (ความร้อนใจ) การเสวยกรรมถูกลงอาญา ความฉิบหาย ความตกยาก ตกอยู่ในอบาย

๗) สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน หรือทุกข์กำกักัน ได้แก่ ทุกข์ที่เกิดเนื่องมาแต่วิบูลผล เช่น ได้ลาภก้อนโต ต้องทุกข์ใจรักษาลาภนั้นไว้ให้ได้ เป็นต้น

๘) อาหารปริเยฐิทุกข์ ทุกข์ในการหากิน ได้แก่ อาชีวะทุกข์ ทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีวิต

๙) วิวาทมูลกทุกข์ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล ได้แก่ ความไม่โปร่งใจ ความกลัวแพ้ ความหวั่นหวาด อันเนื่องมาจากการทะเลาะกัน รบกัน

๑๐) ทุกขขันธ ทุกข์รวบยอด ได้แก่ ปญจขันธ (ความยึดมั่นในขันธ ๕)^{๕๒} สิ่งอันเป็นวัฏฏะทั้ง ๖ อันกล่าวมานี้ ก็เนื่องมาจากไตรวัฏฏ์ ในขณะที่แห่งวิญญาณทั้งสิ้น ซึ่งเป็นธรรมชาติของปุถุชนย่อมเคยผ่านมาแล้วนับชาติไม่ได้ และไม่อาจจะพ้นไปได้ トラบที่ยังไม่สิ้นเหตุปัจจัย คือกิเลส เหตุแห่ง

^{๕๒} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก วิชาธรรมวิจารณ์, (กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๗-๘.

กรรม แล้วทำให้เกิดวิบากต่อไปไม่สิ้นสุด ดังพุทธพจน์ที่ยืนยันว่า “วิจณะ เวลาที่สัตว์ทอดทิ้งกายนี้และ ไม่เข้าถึงกายอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง เราบัญญัติอุปาทานคือตัณหานั่น เพราะตัณหาเป็นเชื้อของสัตว์ นั้น”^{๕๓} และมีพุทธพจน์แสดงเปรียบเทียบ องค์ประกอบของการเวียนว่ายตายเกิดอีกว่า “อานนท เพราะเหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไฉนา วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว สัตว์ ที่มีวิชาเป็นเครื่องปิดกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีกด้วยประการฉะนี้ อานนท ถ้ากรรมที่อานวยผลให้ในรูปธาตุจักไม่มีแล้ว รูปภพพึงปรากฏบ้างไหม”^{๕๔}

ซึ่งพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ตัณหาหรือกิเลส อันเป็นนิสัยสันดานของสัตว์ทั้งหลายนั้น เป็นเชื้อหรือเป็นอารมณ์ให้กับวิญญาณ ก่อให้เกิดการปรุงแต่งเป็นกรรม และสะสมกรรมนั้นไว้อย่างไม่ สิ้นสุด เมื่อร่างกายเสื่อมสลาย หรือแตกทำลายไป วิญญาณอันมีตัณหานั้นเป็นอารมณ์ ดุจเมล็ดพืช หรือกิ่งพันธุ์ที่สดมียางเหนียว สามารถปลูกเกิดได้ ย่อมไม่เท่าทันต่อกรรมที่ส่งผลในขณะนั้น ด้วย อำนาจแห่งวิชา จะเป็นชนกรรมนำสัตว์จุติและปฏิสนธิ เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะทั้งหลาย ดังกล่าวมา หากตัณหาดับ กรรมที่จะส่งผลให้เวียนว่าย อีก ก็ย่อมดับ และจบสิ้นไป หมายถึงวิมุตติความ หลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง เข้าถึงบรมสุข คือพระนิพพาน ดังพุทธพจน์ ที่ทรงเปรียบเทียบตัณหา เหมือนนายช่างผู้สร้างเรือน ดังนี้

เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบจึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนเภาชาติ เพราะ การเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก ซี่โครงทุกซี่ ของท่าน เราหักแล้ว ยอดเรือนเราก็ตกแล้ว จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว เรา ได้บรรลุเป็นที่สิ้นตัณหาแล้ว^{๕๕}

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า วิญญาณในสถานะเป็นปัจจัยของวัฏฏะสงสาร เหตุเพราะภาวะและหน้าที่ของวิญญาณ ดำเนินไปในลักษณะที่เป็นไตรวัฏฏ์ คือ กิเลส กรรม และ วิบาก วนเป็นปัจจัยให้กันเรื่อยไป จึงก่อให้เกิดกระบวนการวัฏฏะสงสาร และระบบวัฏฏะอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องไม่สิ้นสุด

๒.๓.๑ วิญญาณในปัจจุสมุปบาท

ไตรวัฏฏ์ เป็นแกนหลักหรือฟันเฟืองสำคัญที่สุด เพราะเป็นสาเหตุให้ระบบวัฏฏะ แห่งชีวิต ต่าง ๆ หมุนวนตามไปด้วย อย่างไม่สิ้นสุด ปฏิเสธความเป็นตัวตน อย่างไม่มีสาเหตุ แต่แสดงลักษณะ การ เป็น “ปัจจัยการ อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน”^{๕๖} หรือเป็น “อิทัปปัจจยตา ภาวะที่มีอันนี้ ๆ เป็น

^{๕๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๘/๔๙๒.

^{๕๔} อง. ตัก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐.

^{๕๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓-๑๕๔/๗๙-๘๐.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๘.

ปัจจัย ความเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย, กฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี” เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น”^{๕๗} กล่าวคือ “เหตุเบื้องต้นเป็นปัจจัยให้เกิดผลอันดับสอง และผลอันดับสอง ก็จะเป็นเหตุให้เกิดผลอันดับที่สามต่อ ๆ กันไป เหมือนดวงอาทิตย์เป็นต้นเหตุให้เกิดไอน้ำ และต่อไปไอน้ำก็จะเป็เหตุให้เกิดฝนตก เป็นต้น”^{๕๘} หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ปฏิจจสมุปบาท” “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มี ๑๒ องค์ธรรมในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระพุทธเจ้าตรัสไว้ เป็นปัจจัยแก่กันและกันจนเป็นพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน”^{๕๙}

๑. อวิชชาความไม่รู้ คือ ไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่เข้าใจเหตุผลของกฎธรรมชาติ คือ ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) จึงไม่หลุดพ้นไปจากอาสวะทั้งหลาย และเพราะมีอวิชชานี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

๒. สังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่ง เป็นบุญ เป็นบาป เป็นอเนกขุชา (บุญที่ไม่ห้วนไหวด้วยเป็นรูปฌานที่ ๔ และอรุฌาน) และเพราะมีสังขารนี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

๓. วิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ (ที่ปรุงแต่ง บุญบาป อเนกขุชานัน) ทางวิถีทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) และเพราะมีวิญญาณนี้เองจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

๔. นามรูป คือ นามขันธอันเป็นเจตสิกธรรมทั้ง ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร อันเกิดดับประกอบไปพร้อมกับวิญญาณ) และรูป คือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ ประชุมกันบังเกิด และเพราะมีนามรูปนี้เองจึงเป็นปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ

๕. สฬายตนะ คือ เครื่องต่อเชื่อมกันระหว่างสิ่งภายในกับภายนอก ๖ คู่ ได้แก่ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับสิ่งถูกต้อง ใจกับสิ่งต่าง ๆ ที่กระทบ และเพราะมีสฬายตนะ นี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ

๖. ผัสสะ คือ ความกระทบประจวบกัน ระหว่าง อายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เรียกว่าสัมผัสทั้ง ๖ (สัมผัสทางตา สัมผัสทางหู สัมผัสทางจมูก สัมผัสทางลิ้น สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ) และเพราะมีผัสสะนี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

๗. เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ มีสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ตามสัมผัสทั้ง ๖ และเพราะมีเวทนานี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๕.

^{๕๘} ชำนะ พาชี, ปรัชญาศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๙๘.

^{๕๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔-๘.

๘. ตัณหา คือ ความทะยานอยากทั้ง ๖ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมะ) และ เพราะมีตัณหาตัวเอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

๙. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นตามตัณหา จำแนกได้ ๔ ประเภท ได้แก่ กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกามทั้งหลาย, ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิ ทฤษฎีความเห็นตามความเชื่อ สิลพตูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในศีลพรตอย่างมกมาย และอัตตวาตูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในวาทะว่าตัวตน สำคัญมั่นหมายที่ได้ที่จะมีที่จะเป็น อย่างมีตัวตน และเพราะมีอุปาทานนี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

๑๐. ภพ คือ ภาวะชีวิต ได้แก่ความเป็นในภาวะภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ หรือภาวะแห่งกรรมที่เสวยสภาพนั้นอยู่ และเพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงทำให้เกิดชาติ

๑๑. ชาติ คือ ความเกิดชีวิต ตามกรรมภพนั้น ๆ ได้แก่ ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย การได้อายตนะ และเพราะมีชาตินี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิด ชรา มรณะ

๑๒. ชรามรณะ คือ ความแก่ ความเสื่อมอายุ ความห่อหมอินทรีย์ มรณะ คือ ความตาย ความสลายแห่งชั้น ความขาดชีวิตินทรีย์ ซึ่งในช่วงชีวิตที่มีชรากับมรณะนั้น ย่อมประสบไปด้วยความทุกข์ ได้แก่ โสกะ ความโศกเศร้า ปรีทเว ความร่ำไร ทุกขะ ความลำบากกาย โทมนัส ความลำบากใจ อุปายาส ความคับแค้นใจ. เอวเม ตสส เกวลสส ทุกข ขนธสส สมุทโย โหติ. ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้ แผลเหล่านี้เป็นการแสดง ปฏิจจสมุปบาท ในแบบอนุโลม คือจากต้นไปหาปลาย เป็นสายเกิดทุกข์ หรือสมุทวาร หากแสดงย้อนกลับ ในแบบปฏิโลม ตรงกันข้าม กล่าวคือ อวิชชา ยเตว ว อเสส วิราคะ นิโรธา สงขาร นิโรโธ. เพราะอวิชชาสำรอกดับไม่เหลือสังขารจึงดับ อย่างนี้เรื่อยไปจนถึง โสกะ ปรีทเว ทุกข โทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ ความโศกเศร้า ความร่ำไร ความลำบากกาย ความลำบากใจ ความคับแค้นใจ จึงดับ เอวเม ตสส เกวลสส ทุกข ขนธสส นิโรโธ โหติ ความดับไม่เหลือแห่งกองทุกข์ ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้ เป็นสายดับทุกข์ หรือ นิโรธวาร ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมนิยาม (ความเป็นไปอันแน่นอนแห่งธรรมดา) ตามกฎธรรมชาติ”^{๖๐}

เหตุและผลทั้ง ๑๒ ประการ ดังกล่าว คือ สายโซ่ของชีวิตมนุษย์ มีความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ซึ่งอาจอธิบาย ให้เห็นภาพในชีวิตประจำวันได้ดังนี้

เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักความจริงของชีวิต (อวิชชา) ว่าเกิดมาทำไมได้อะไรเพื่ออะไร ย่อมหลงยึดติดในความเป็นตัวตนของตน เมื่อยังยึดติดอยู่เป็นวิสัย ย่อมก่อให้เกิดเจตนา ทำชั่วและดีได้ ผู้ใดมีเจตนาทำดี มีการให้ทาน รักษาศีล ขำระจิตใจเป็นต้น ภาวะจิตบุญย่อมเกิด แล้วสั่งสมไว้ ผู้ใดทำชั่ว เช่น ฆ่าสัตว์ ลักขโมย ผิดประเวณี หรือทำชั่วด้วยแรง โสภ โกรธ หลง ต่าง ๆ ภาวะจิตบาปย่อมเกิด

^{๖๐} วิมหา. (ไทย) ๔/๑/๒-๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๔.

แล้วสังขมไว้ นี้ คือ อวิชชา ความไม่รู้ก่อให้เกิดสังขาร คือ บุญบาป เมื่อมีบาปและบุญ ได้ตายไป บุญและบาปนั้นเองจะก่อปฏิสนธิวิญญาณ ให้ไปเกิดในภพใหม่ตามสมควรแก่กรรมนั้น ช่วงนี้สังขารบุญบาปเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เมื่อวิญญาณปฏิสนธิในกำเนิดทั้ง ๔ เช่น ในครรภ์มารดาแล้ว รูปร่างก็จะเกิดขึ้นและเจริญเติบโต ในขณะที่เดียวกันความรู้สึกก็จะแฝงมาในรูปร่างนั้นด้วย ช่วงนี้วิญญาณเป็นเหตุให้เกิดรูปมีชีวิตจิตใจ หรือนามรูป ดังพุทธพจน์ที่ทรงตรัสถามและตอบแก่พระสาวกในพระสูตรความว่า “ข้อความที่เรากล่าวแล้ว และข้อความนี้ก็ตรงกับที่เรากล่าวแล้วว่า นามรูปมีเพราะปัจจัย คือ วิญญาณ ถ้าหากวิญญาณไม่ก้าวลงในท้องมารดาแล้ว นามรูปจะปรุงแต่งในท้องมารดาได้ไหม (มิได้พระเจ้าข้า)”^{๖๑} พระองค์ตรัสต่อไปอีกว่า “ถ้าหากว่าวิญญาณ ก้าวลงในท้องมารดาแล้วจักสลายไปเสียแล้ว นามรูปจักบังเกิดขึ้น เพื่อความเป็นอย่างนี้ได้ไหม (หามิได้ พระเจ้าข้า)” และทรงตรัสย้ำต่ออีกว่า

ถ้าหากวิญญาณของเด็กอ่อน ที่เป็นชายก็ตามเป็นหญิงก็ตาม พึงขาดลงเสียแล้ว นามรูปจักถึงซึ่งความเจริญ ความงอกงาม ความไพบลูย์บ้างหรือ (ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า) เพราะเหตุ นั้น ในเรื่องนี้นั้นแหละ คือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัยของนามรูป นั่นคือวิญญาณ”^{๖๒}

เมื่อจิตและกายเจริญเติบโตในครรภ์ ย่อมดำเนินไปตามกฎแห่งพีชนิยาม ระบบประสาทตามอวัยวะต่าง ๆ อันเป็นอุปการ แก่การติดต่อกับโลกภายนอกทั้ง ๖ ย่อมเกิดขึ้น ช่วงนี้นามรูปเป็นเหตุให้เกิดสฬายตนะ (อายตนะ ๑๒)

เมื่ออุปการณ์เพื่อใช้ในการติดต่อครบพร้อม ย่อมก่อให้เกิดสัมผัสทั้ง ๖ ช่วงนี้สฬายตนะเป็นเหตุให้เกิดผัสสะทั้ง ๖

เมื่อมีผัสสะ ย่อมมีวิญญาณเป็นองค์ประกอบในกระบวนการ รู้แจ้งอารมณ์ทางวิถีทั้ง ๖ ย่อมก่อให้เกิดเวทนา ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ ต่ออารมณ์ที่ได้สัมผัสนั้น ช่วงนี้ผัสสะเป็นเหตุให้เกิดเวทนา

เมื่อความรู้สึกหรือเวทนาเกิด ถ้าเป็นอิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่น่าพอใจ ย่อมก่อให้เกิดอยากจะได้มาเป็นของตน ถ้าเป็นอนิฏฐารมณ์ อารมณ์ไม่น่าพอใจ ย่อมก่อให้เกิด อยากทำลาย อยากไปให้พ้น ในช่วงนี้เวทนาเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

เมื่อความอยากดังกล่าวก่อเกิดแล้ว ย่อมก่อให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น ในสิ่งนั้น ไม่ยอมปล่อยวาง ช่วงนี้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน อันเป็นความทุกข์ที่เห็นได้ในปัจจุบัน

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๔๐.

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๖.

เมื่อการยึดมั่นด้วยตัณหาเมื่ออยู่ จิตของผู้นั้นก็ส่งสมเป็นพลัง เพื่อวิญญาณในภพใหม่เป็นบุญและเป็นบาป ตามสภาพช่วงนี้อุปาทานเป็นเหตุให้เกิดภพ

เมื่อมีกรรมเป็นบุญและบาป หรือภพใหม่อยู่ ผู้ที่นั้นเมื่อตายไปวิญญาณย่อมไปเกิดใหม่ตามกรรมนั้น การปฏิสนธิในกำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีขึ้นอีก ช่วงนี้ภพย่อมเป็นสาเหตุให้เกิดชาติ

เมื่อกำเนิดเกิดมาแล้ว ก็ไม่พ้นจะต้อง แก่และตาย ประสบกับความทุกข์นานัปการ ช่วงนี้ชาติย่อมก่อให้เกิดความทุกข์อันเป็นผลพวง ของ ความแก่ ความเจ็บ และความตาย

ในทางตรงกันข้าม ถ้าผู้ใดตรัสรู้ธรรม มีความรู้ชัดในกองสังขาร เห็นเป็นเพียงปัจจัยต่าง ๆ มาประชุมกัน แล้วก็แตกสลายไปเมื่อหมดเหตุปัจจัย เขาย่อมเห็นทุกข์ภัย เห็นโทษจนเบื่อหน่ายคลายความยึดมั่นถือมั่น และเมื่อผู้ใด มีเจตนาทำความดี หรือความไม่ดีใด ๆ ก็ตาม เจตนานั้นก็ ไม่เป็นบุญเป็นบาปแต่อย่างใด เมื่อไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิญญาณ เมื่อไม่มีวิญญาณแล้ว ทุกสิ่งก็ดับหมดไม่เหลือเชื้อ ให้เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ชีวิตของผู้เป็นอิสระ เป็นอันจบกิจเด็ดขาดตลอดไป ผู้รู้ชัดตรัสรู้นั้น คือ พระอรหันต์ เหตุนี้ “ท่านจึงเปรียบปฏิจสมุปบาทเหมือนโซ่ที่มี ๑๒ ห่วง ผูกมัดหรือคล้องสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ หาเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดไม่ได้ แต่เมื่อข้อใดข้อหนึ่งหรือห่วงใดห่วงหนึ่ง ถูกทำลายลง หรือถูกปลดออก คุณภาพในการผูกมัดก็เป็นอันถูกทำลายลง โซ่นั้นแม้ยังมีอยู่ก็เป็นเพียงสักราวโซ่เท่านั้น (เมื่อวงจรปฏิจสมุปบาทขาดลง ทุกข์ก็ถูกสกัดกั้นไม่ให้เกิดขึ้น)”^{๖๓} หรืออุปมา เมื่อฟันเฟืองใดเฟืองหนึ่งแห่งกลไกได้ถูกทำลาย กระบวนการทำงานทั้งระบบย่อมหยุดทำงาน หมายความว่าวงจรแห่งไตรวิภังค์ ในปฏิจสมุปบาทได้ถูกทำลายไปด้วย ซึ่งอาจอธิบายให้เห็นความเป็นเหตุเป็นผลแห่งกัน ของปฏิจสมุปบาทที่มีอาการเป็นไตรวิภังค์ ในช่วงกาลทั้งสาม ตามกระบวนการ ดังนี้

๑. อวิชชา	เป็นกิเลส	}	เป็นกาล อดีตเหตุ
๒. สังขาร	เป็นกรรม		
๓. วิญญาณ	เป็นวิบาก	}	เป็นกาล ปัจจุบันผล
๔. นามรูป	“ — ”		
๕. สฬายตนะ	“ — ”		
๖. ผัสสะ	“ — ”		

^{๖๓} นพ. วรินทร์ วิชญาณุโรจน์, *เข้าใจเข้าถึงพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๗๒.

๗. เวทนา	“_____”	} เป็นกาลปัจจุบันเหตุ
๘. ตัณหา	เป็นกิเลส	
๙. อุปาทาน	“_____”	
๑๐. ภาพ	เป็นกรรม	
๑๑. ชาติ	เป็นวิบาก	} เป็นกาลอนาคตผล
๑๒. ชรา	“_____”	
มรณะ	“_____”	
โสกะ	“_____”	
ปริเทวะ	“_____”	
ทุกขะ	“_____”	
โทมนัส	“_____”	
อุปายาส	“_____”	

จากกระบวนการดังกล่าว สามารถจำแนกกระบวนการธรรม ของปฏิจจสมุปบาทได้ ๒ แบบ ได้แก่

๑. ปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นระยะการที่ยาวนาน เป็นชั่วชีวิตหนึ่ง เพื่อสืบทอดชีวิตอีกชาติหนึ่ง ซึ่งไม่ได้หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดแบบมีวิญญาณเป็นตัวตนออกจาก ร่าง แล้วลอยไปเข้าครรภ์มารดา แต่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่ทำให้ปฏิสนธิวิญญาณบังเกิด

๒. ปฏิจจสมุปบาท แบบขณะแห่งจิต เป็นระยะการที่สั้นถี่ เป็นสันตติสืบทอดกัน ชั่วขณะจิตต่อขณะจิต ก่อให้เกิดไตรวัฏฏ์ กิเลส กรรม วิบาก “หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มี จุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย เกิดดับรวดเร็วในชั่วขณะจิต”^{๖๔} เป็นปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวัน สังสมไว้เพื่อนำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิด แบบข้ามภพ ข้ามชาติ “ความจริง การสืบทอดสืบชาติในชาติต่อไป ก็มาจากปัจจุบันนี้แหละ การสืบทอดภพต่อชาติทางจิตนั่นเอง ที่เป็นเหตุให้เกิดภพเกิดชาติต่อ ๆ ไป ถ้าจิตไม่มีการคิดสืบทอดสืบชาติ ก็เป็นอันสุดภพชาติเช่นกัน”^{๖๕} ดังนั้น

^{๖๔} นพ. วรินทร์ วิชญาณุโรจน์, *เข้าใจเข้าถึงพระพุทธศาสนา*, หน้า ๗๒.

^{๖๕} รศ.พิน ดอกบัว, *ศาสนาเปรียบเทียบ*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕๐.

ปฏิจจสมุปบาททั้ง ๒ แบบนี้ จึงควรศึกษาให้เข้าใจอย่างแยบคาย จนสามารถมองเห็นการเชื่อมโยง มีความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลให้กันจึงจักเป็นพื้นฐานแก่การปฏิบัติธรรมให้เกิดผลได้อย่างแท้จริง

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า วิญญาณในปฏิจจสมุปบาท เป็นวิญญาณใน กระบวนธรรมอันเป็นเหตุปัจจัย ๑๒ ประการ คือ ๑. ความไม่รู้ ๒. สภาพที่ปรุงแต่ง ๓. ความรู้แจ้ง อารมณ์ ๔. นามรูป ๕. สฬายตนะ ๖. ผัสสะ ๗. เวทนา ๘. ตัณหา ๙. อุปาทน ๑๐. ภพ ๑๑. ขาติ ๑๒. ขรามณเฑ ซึ่งป็นรายละเอียดของระบบไตรวิภังค์ ทั้งในแบบข้ามภพข้ามชาติ และแบบขณะแห่งจิต ที่เป็นทั้งฝ่ายเกิดทุกข์ และฝ่ายดับทุกข์

๒.๓.๒ วิญญาณบริสุทธิ์กับนิพพาน

ตามที่กล่าวมาแสดงให้เห็นถึงพระปัญญาตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรง รู้แจ้งสัจธรรมวิญญาณของสัตว์โลกเกิดขึ้นสืบต่อ เพราะอาศัยเหตุ คือ บุญบาปเป็นอารมณ์ปัจจัย และ ทรงบัญญัติกระบวนการณ์นั้นว่า ปฏิจจสมุปบาท ดังกล่าวแล้ว หากปล่อยให้ดำเนินไปตามสาย สมุทยวาร (ฝ่ายเหตุเกิดทุกข์) แน่นอนก็ต้องวนเวียนตายเกิดในกองทุกข์ไม่มีที่สิ้นสุด และหากสามารถ ปฏิบัติการทวนกระแส ตามสายนิโรธวาร (ฝ่ายดับทุกข์) แน่นอนก็ย่อมพ้นจากกองทุกข์ สิ้นสุดการ เวียนวนเวียนตายเกิด สมดังอนุพุทธพจน์ ของพระอัสสชิ ที่กล่าวตอบแก่พระสารีบุตร ในขณะที่เป็น อุปติสสะมานพ ว่า “ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคต ทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติ ทรงสั่งสอนอย่างนี้”^{๖๖}

หมายความว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากเหตุ ถ้าสิ่งนั้นต้องดับจะต้องดับที่เหตุก่อน และเมื่อเหตุ ดับแล้ว ธรรมที่อาศัยเหตุบังเกิดขึ้น คือ วิญญาณ ก็ย่อมดับสลายไปด้วย สันตติการสืบต่อการเกิดอีก ย่อมสิ้นสุด ซึ่งมีได้หมายความว่า เมื่อสิ้นเหตุคืออสาвањеกิเลสทั้งหลายแล้ว ก็กลายเป็นวิญญาณ อาตมอันบริสุทธิ์ ที่สามารถเข้าร่วมเป็นอันเดียวกัน กับวิญญาณปรมาตมของพระเจ้าสูงสุด เหมือน อย่างลัทธิอภิวินญาณเป็นอมตะภาพ อมตะอย่างที่เราเข้าใจกัน และเรียกสภาวะนั้นว่า โมกษะบ้าง นิพพานบ้าง ตรงข้ามกับพระพุทธศาสนาเถรวาทที่เห็นว่า การสิ้นเหตุอย่างแท้จริงนั้น ต้องสามารถ ถอดถอนแม้ความเห็นผิด ความหลงยึดติดในวิญญาณว่าเป็นตัวตนเสียได้ จึงจะเข้าถึงสภาวะเหนือโลก คือพระนิพพานได้อย่างแท้จริง หมายความว่า แม้จะปฏิบัติฝึกอบรมจิตใจจนใสเย็นว่างสงบแค่นั้น หากยังไม่ละทิฐิอุปาทานว่า วิญญาณเป็นสิ่งที่ตัวตนอมตะเที่ยงแท้อยู่แล้วได้ วิญญาณย่อมเศร้าหมอง อยู่ ไม่บริสุทธิ์เพราะมีโมหะเป็นอารมณ์ แต่มีได้หมายความว่า พระพุทธศาสนาปฏิเสธวิญญาณบริสุทธิ์ ว่าไม่มี เพียงแต่ไม่ยอมรับวิญญาณบริสุทธิ์ใด ๆ เป็นสภาวะนิพพานเท่านั้น แต่ยอมรับวิญญาณบริสุทธิ์ มีได้โดยอาศัยเหตุหรือหลักการที่ว่า ต้องเป็นการรู้อยู่ในอารมณ์ทั้งหกอย่างบริสุทธิ์เท่านั้น ซึ่งจำแนก ได้ ๓ สภาพ ดังต่อไปนี้

^{๖๖} วิมหา. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

๑. วิญญาณบริสุทธิ์ด้วยอยู่ในสภาพว่าง ซึ่ง เป็นธรรมชาติของวิญญาณ ในภาวะปกติ ช่วงขณะแห่งภวังค์นั้น ผ่องใสประภัสสร แต่พอมีอารมณ์มากระทบให้เกิดวิถีวิญญาณนั้น ด้วยความไม่เท่าทันผัสสะ ย่อมทำให้อนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน ทั้งราคะนุสัย โทศานุสัยและอวิชานุสัย เข้าครอบงำ กระบวนการปรุงแต่งจิตวิญญาณให้เศร้าหมองขุ่นมัวก็เกิดขึ้น ทำให้เสียความบริสุทธิ์ไป ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้น ภายหลัง ปุณฺณผู้ไม่ได้สติ ย่อมไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริงเพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวว่า ปุณฺณผู้ไม่ได้สติ ย่อมไม่มีการอบรมจิต”^{๖๗}

หมายความว่า ในขณะที่แห่งภวังค์วิญญาณ อารมณ์อนุสัยทั้งหลายสงบนิ่งจึงผ่องใส “ ท่านจึงเปรียบเหมือนน้ำในตุ่ม ในขณะที่ตะกอนนอนอยู่ก้นตุ่ม น้ำในตุ่มเบื้องบนก็ดูใส แต่ว่าเมื่อตะกอนก้นตุ่มนั้นคลุ้งขึ้นมา น้ำในตุ่มก็จะขุ่นจนถึงผิวน้ำเบื้องบน จิตก็เหมือนกัน ในขณะที่อารมณ์ที่เป็นตะกอนหรือในขณะที่กิเลสเป็นตะกอนนอนสงบอยู่ ในจิตก็ดูคล้ายไม่มีกิเลส ไม่มีโลภ ไม่มีโกรธ ไม่มีหลง คล้ายเป็นอย่างนั้น แต่ว่าเมื่อมีอะไรมากระทบตะกอนนั้นให้คลุ้งขึ้นมาแล้ว จิตก็จะขุ่นทันที จะปรากฏเป็นโลภหรือราคะบ้าง โกรธบ้าง หลงบ้าง จนถึงพื้นผิวของจิต ดังที่เราเรียกกันว่าใจขุ่นหรือจิตขุ่น”^{๖๘} ดังนั้น ความบริสุทธิ์ของวิญญาณในสภาพว่าง จึงอาศัยธรรมคู่ปรับคือวิถีวิญญาณอันไม่เที่ยง เกิดแล้วก็ดับหรือตกลงสู่ภวังค์ ที่มีสภาพบริสุทธิ์ช่วงขณะแห่งการดับ สลับกับการเกิดเป็นสันตติกันอยู่เช่นนั้น อย่างรวดเร็วถี่ยิบ จึงเป็นความหลุดพ้นจากกิเลส ได้ตามธรรมชาติธรรมดาของคุณสมบัติวิญญาณ ซึ่งยังไม่สามารถหลุดพ้นเด็ดขาด หรือปราศจากอสาвањеกิเลสทั้งหลายได้ เรียกว่า “ ตถังควิมุตติ หลุดพ้นด้วยธรรมคู่ปรับหรือพ้นชั่วคราว ”^{๖๙}

๒. วิญญาณบริสุทธิ์ด้วยการได้รูปฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นสภาพที่จิตวิญญาณมีความตั้งมั่น แนบแน่นกับเจตสิกเป็นหนึ่งเดียวกัน (เอกัคคตา) เสวยความว่างวางเฉย (อุเบกขา) อย่างสมบูรณ์ จึงมีสติบริสุทธิ์และมีกำลังมากอย่างยิ่ง (มหัคคตา) สามารถสะกดข่มอสาвањеกิเลสทั้งหลายได้ตามธรรมชาติ และโยคาวจรผู้ได้รูปฌานนี้อาจเข้าสู่ภวังค์ดับสัญญาความกำหนดหมายรู้ใด ๆ ได้เป็นเวลานาน (อสังยุตา) ซึ่งการได้รูปฌานก่อนหน้าคือ ๑-๒ และ ๓ ไม่สามารถจะทำได้เลย เนื่องจากมีองค์แห่งฌานอันเป็นอารมณ์ของวิญญาณ ที่กว้างกว่าและมีคุณลักษณะที่ไม่เอื้อหรือไม่ควรแก่การที่จะทำได้ อย่างไรก็ตาม แม้ผู้ได้รูปฌานที่ ๔ จะทำได้ แต่ก็ไม่สามารถที่จะทำลายอสาвањеนุสัยทั้งหลายได้ เพราะเป็นอินทรีย์ธรรมที่ไม่เหมาะสมแก่ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน จึงได้แค่สะกดข่มไว้ได้นานกว่าปกติธรรมดาเท่านั้น เรียกว่า “ วิกขัมภณวิมุตติ พ้นด้วยข่มหรือสะกดไว้ ”^{๗๐}

^{๖๗} อภ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑/๙.

^{๖๘} สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ธรรมคุณฎิ, หน้า ๕๒.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๙๘.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๗.

๓. วิญญาณบริสุทธิ์ด้วยการมีสติสมบูรณ์ เนื่องจากสำเร็จธรรมเป็นพระอรหันต์ ทำลายอาสวะกิเลสทั้งหลายได้หมดสิ้นแล้ว ด้วยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์แปด แต่เพราะยังไม่เข้าปรีณิพพานทั้งธาตุขันธ์ จึงต้องเกี่ยวข้องสัมผัสกับทางโลกอย่างมีสติเป็นวินัย มีวิญญาณรู้อารมณ์ทั้งหลายอย่างเป็นมหาภิรียา หรือรู้อารมณ์อย่างลึกซึ้งว่า มีจิตว่างบริสุทธิ์อยู่เสมออย่างเป็นธรรมชาติ หาได้มีอุปาทานยึดมั่นถือมั่นแต่อย่างใด จึงปราศจากวิบากที่จะส่งภพส่งชาติให้มีการปฏิสนธิอีกต่อไป เรียกว่า “ สมุจเฉทวิมุตติ พ้นด้วยตัดขาด”^{๗๑}

ทั้งหมดของวิญญาณบริสุทธิ์ที่กล่าวนี้ ยังเป็นเรื่องมิติชีวิตในโลกไม่พ้นไปจากอาศัยจิตเจตสิก รูป ส่วนนิพพานอันเป็นสภาวะเหนือโลก มีเพียงพระอรหันต์เท่านั้นที่สามารถเข้าถึงได้ในขณะที่มีชีวิตอยู่ เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ (นิพพานยังมีอุปาทิเหลือหรือดับกิเลส ยังมีเบญจขันธ์เหลือ) และเข้าถึงตลอดไปอย่างไม่คืนมาเวียนว่ายในโลกสงสารอีก เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือหรือดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ) ทั้งนี้ ก็ด้วยการเจริญโพธิปักขิยธรรมหรือวิปัสสนาตามที่เคยปฏิบัติบรรลุถึง ซึ่งเป็นการทำให้วิญญาณบริสุทธิ์ใด ๆ สิ้นอารมณ์และตั้งอยู่ไม่ได้สลายไปในที่สุด ทำให้เข้าถึงธรรมเหนือโลก อันเป็นนามธาตุที่เรียกว่านิพพาน “ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอสรภาพสมบูรณ์”^{๗๒} ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ “ มีอยู่จริง แต่มีอยู่อย่างไม่มีปรากฏการณ์ คือพ้นจากความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ชั่วคราวแล้วดับไป อันเป็นอาการหรือปรากฏการณ์ของสังขารทั้งปวง”^{๗๓} ซึ่งมีพระพุทธพจน์รับรองว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่มีใครทำ ไม่มีอะไรปรุงแต่งมีอยู่ ถ้าไม่มีธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่มีใครทำ ไม่มีอะไรปรุงแต่งมีอยู่ ความพ้นไปจากธรรมชาติที่เกิด ที่เป็น ที่มีใครทำ ที่มีอะไรปรุงแต่ง ก็จะปรากฏไม่ได้ เพราะเหตุที่มีธรรมชาติ ที่ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่มีใครทำ ไม่มีอะไรปรุงแต่ง ความพ้นไปจากธรรมชาติที่เกิด ที่เป็น ที่มีใครทำ ที่มีอะไร ปรุงแต่ง จึงปรากฏได้^{๗๔}

ในส่วนคุณภาพแห่งนิพพานมีพุทธภาษิตกล่าวไว้หลายแห่งว่า “เอตัง สนตัง เอตัง ปณีตัง ยทิทาสัพพสงขารสมโณ สัพพูปติปฏินิสสัคโค ตณฺหขโย วิราโค นิโรธो นิพพาน”^{๗๕} แปลว่า พระนิพพานนั้น

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓.

^{๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๖๖.

^{๗๓} วุฒิน อินทสระ, อริยสัจสี่ ความจริงของชีวิตที่ทุกคนควรเข้าใจ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๓.

^{๗๔} ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๓๙๑.

^{๗๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๕๘/๑๖๑.

สงบจริง ประณีตจริง เป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหาเป็นที่คลายกิเลสเป็นที่ดับสนิทแห่งกิเลสทั้งปวง “มทนิมมทโน ปิสาวินโย อาลยสมมุคชาโต วัฏฏูปจเจโท”^{๗๖} เป็นที่สร้างความเมา เป็นที่ดับความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย เป็นที่สิ้นสุดแห่งการเดินทางในวัฏฏะ”^{๗๗} “อถ รูปา อรูปา จ สุข ทุกขา ปมัจจติ”^{๗๘} พ้นจากรูป อรูป สุขและทุกข์ (ในโลก) “นิพพานํ ปรมํ สุขํ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๗๙} (เพราะความมีคุณภาวะตามพระบาลีดังกล่าว) หรือเพราะ “เตสํ รูปสโม สุข”^{๘๐} ความเข้าไปสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นสุข”^{๘๑} และ เพราะความดับสิ้นไปทั้งสภาวะรู้ (วิญญาน) และสภาวะถูกรู้ (อารมณ) อันเนื่องมาจากความสูญสิ้นอาสวะทั้งหลาย ได้อย่างเด็ดขาดแท้จริง จึงเป็น “อสังขตะ ธรรมที่ปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่ง, ธรรมที่ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ พระนิพพาน”^{๘๒} ดังนั้นนิพพานจึงว่างเปล่าอย่างยิ่ง (นิพพานํ ปรมํ สุขญญ) อันไม่อาจจะกล่าวได้ว่า เมื่อสูญว่างอย่างยิ่งแล้ว จะเป็นสถานะใด อยู่ที่ไหน หรือเป็นอย่างไร

ในประเด็นนี้ อุปสีวมาณพ ๑ ใน ๑๖ คนที่เป็นศิษย์ของพรหมณ์พาวรี ได้กล่าวทูลถามพระพุทธองค์ว่า พระอรหันต์หลุดพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว เมื่อนิพพานไปแล้ว วิญญานของท่านดับสูญไปเลย หรือว่าจะยังมีอยู่อย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “เปลวไฟถูกกำลังลมพัดไป ย่อมดับกำหนดไม่ได้ ฉันทิ มุนีพ้นแล้วจากนามกาย ย่อมดับไป และอีกคำตอบหนึ่งความว่า มุนีผู้ถึงความสลายไป ย่อมไม่มี (อะไร) เป็นประมาณ คนทั้งหลายพึงว่ากล่าวมุนีนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นย่อมไม่มีแก่มุนีนั้น (เพราะ) เมื่อมุนีนั้นถอนธรรมทั้งปวงได้เด็ดขาดแล้ว แม้ครรลองแห่งวาทะทั้งปวง ท่านก็ถอนได้เด็ดขาดแล้ว(เหมือนกัน)”^{๘๓} หมายความว่า ความเป็นโลกุตรธรรมของนิพพานเป็นสิ่งเฉพาะหรือเป็น ปัจจัตต เวทิตัพโพ วิญญูหิ อันวิญญูชน (ผู้บรรลุถึง) ย่อมรู้ได้โดยเฉพาะตนเท่านั้น ไม่อาจจะกล่าวให้รู้กันได้ อย่างโลกียธรรมทั่วไป

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า วิญญานบริสุทธิ์กับนิพพาน วิญญานบริสุทธิ์ ในขณะที่อยู่ในสภาพภวังค์ จากการได้รู้ปณานที่ ๔ และด้วยการมีสติสมบูรณ์ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์บริสุทธิ์ ปราศจากอาสวะกิเลสทั้งหลาย มีเหตุปัจจัยทำให้ปรากฏ เป็นสังขตธรรม ส่วนนิพพาน สุข

^{๗๖} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๔๔.

^{๗๗} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๙.

^{๗๘} ขุ.ขุ. (บาลี) ๒๕/๕๑/๘๕.

^{๗๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓-๒๐๔/๙๕-๙๖.

^{๘๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๕-๑๔๘/๑๘๑.

^{๘๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๔๓/๒๓๒.

^{๘๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๒๒.

^{๘๓} ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๙๙-๑๐๑/๒๑.

ว่าอย่างยิ่งเป็นอมตะ เป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง สิ้นต้นหา ดับสนิทจากกิเลสทั้งปวง ด้วยวิญญาน
ดับไปอย่างเด็ดขาด เพราะความสิ้นอารมณ์อนุสัยทั้งปวง เป็นอสังขตธรรม

๒.๓ หลักหรือวิธีการพัฒนาวิญญานเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุด

วิญญานหรือจิต ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นสิ่งที่พัฒนาได้ เพราะเป็นสังขาร
ธรรมซึ่งย่อมมีการเปลี่ยนแปลงได้เป็นธรรมดา ตรงข้ามหากวิญญานเป็นสิ่งอมตะเที่ยงแท้แล้ว
จะพัฒนาเปลี่ยนแปลงไม่ได้เลย และการพัฒนาย่อมทำให้เจริญไปสู่เป้าหมายนั่นเอง ซึ่งจะเป็น
อย่างไรนั้น สามารถอธิบายได้เป็น ๒ ลำดับ ดังนี้

๒.๓.๑ พื้นฐานการพัฒนาวิญญาน

ประเด็นนี้สำคัญมาก หากไม่มีพื้นฐาน ๒ ประการ ดังจะกล่าวต่อไปนี้เป็นอย่างดีพอแล้ว
จะพัฒนามิได้เลย ได้แก่

๑. ความเข้าใจอย่างถูกต้อง ในบริบทของวิญญาน ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท
ดังได้กล่าวมาแล้ว ในประเด็นต่าง ๆ ที่ผ่านมา ทำให้เกิดปัญหาเห็นธรรม หากสงเคราะห์เข้าในองค์
ธรรมแห่งอริยมรรคมีองค์แปด คือเกิดมีสัมมาทิฐิความเห็นชอบตามคลองแห่งอริยสัจสี่ และสัมมา
สังกัปปะความดำริชอบหรือจิตสำนึกที่ดี ที่จะดำเนินชีวิตอย่างคิดถูกต้องชอบธรรมเป็นพื้นฐานหลัก
ตามมา

๒. ความรู้จักปรับวิถีชีวิต ที่ต้องเกี่ยวข้องกับโลกหรือสังคมให้ถูกต้องสอดคล้อง
รองรับการพัฒนาวิญญาน คือมีกายวาจาอันสำรวมอบรมแล้วด้วยศีล ตั้งตนอยู่ในธรรม มีสัมมาอาชีวะ
ที่ไม่ขัดต่อการพัฒนาจิตวิญญาน สามารถละอกุศลวิญญานอันเกิดจากพฤติกรรมทางกาย วาจาและ
การเลี้ยงชีพอย่างผิดศีลธรรมเป็นกรรมกิเลสได้ หากว่าด้วยองค์ธรรมในอริยมรรคมีองค์แปด คือมี
สัมมาสัมมัณตะ สัมมาวาจา และสัมมาอาชีวะ (การงานชอบ วาจาชอบและอาชีวะชอบ) เกิดขึ้นนั่นเอง

เมื่อพื้นฐานดังกล่าวได้เป็นอย่างดีพอแล้ว ย่อมจักเกื้อกูลต่อการปฏิบัติพัฒนาวิญญานทางจิต
โดยตรงในลำดับต่อไป

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า พื้นฐานการพัฒนาวิญญาน ต้องมีความรู้ความ
เข้าใจในบริบทของวิญญาน ประพฤติตนตั้งอยู่ในศีลในธรรม อาศัยองค์ปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิ
สัมมาสังกัปปะ และองค์ศีล ได้แก่ สัมมาสัมมัณตะ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ ทั้งหมดนี้เป็นพื้นฐานการ
พัฒนาวิญญานให้เจริญขึ้น

๒.๓.๒. การพัฒนาวิญญานตามหลักจิตสิกขา

จิตสิกขา คือ “ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิต ให้เกิดคุณธรรมเช่นสมาธิอย่างสูง”^{๘๔} ประกอบด้วยองค์ธรรมอันเป็นเหตุเป็นผลสนับสนุนให้กัน ไปจนกว่าจะบรรลุเป้าหมาย ๓ องค์ ได้แก่ ๑.สัมมาวายามะ ๒.สัมมาสติ และ ๓.สัมมาสมาธิ

๑.สัมมาวายามะ หรือปธาน บางทีเรียกสัมมัปปธาน คือความเพียรชอบ หมายถึง ความมีความพยายามใหญ่ อย่างถูกต้อง อันสืบเนื่องมาจากความเห็นธรรมเข้าใจบริบทแห่งสังขารทั้งปวง รวมทั้งวิญญานดังที่กล่าวแล้ว มาเป็นอย่างดี ทำให้เห็นภัยแห่งวิญญานที่ไม่พ้นจากวิภวาทะทุกขไป ได้ ก่อให้เกิดอุดมการณ์มุ่งมั่น ที่จะทำความเพียร ทำลายสลายเหตุปัจจัยแห่งวิญญานให้หมดสิ้น เต็ดขาด เพื่อพ้นจากกองทุกข์ในวิภวาทะสงสาร บรรลุถึงบรมสุขนิพพาน อันเป็นการดับไฟแห่งวิญญาน ให้หมดสิ้นอย่างไม่เหลือเชื้ออีกต่อไป ด้วยหลักเพียรชอบ ๔ ประการ ได้แก่

๑) สังวรปธาน เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้นยับยั้ง บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒) ปหานปธาน เพียรละหรือเพียรกำจัด บาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) ภวานาปธาน เพียรเจริญหรือเพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น

๔) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพศาล”^{๘๕}

องค์ปธานธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ หากเป็นการดับไฟก็มีอุปมาดังต่อไปนี้

ข้อ ๑ เป็นความพยายามเฝ้าระวัง ที่จะไม่ให้มีการเติมเชื้อใหม่ เข้าไปในกองไฟอีก

ข้อ ๒ เป็นความพยายามพรากรเชื้อเก่าที่มีอยู่ ซึ่งทำให้ไฟไม่ดับนั้น ให้ลดน้อยถอยลง

ข้อ ๓ เป็นความพยายามหาสิ่งที่ดับไฟได้ มาเพิ่มเติมเรื่อย ๆ เพื่อมาช่วยดับไฟ

ข้อ ๔ เป็นความพยายามรักษาสถานภาพของสิ่งที่ดับไฟได้ ที่ทำการอยู่ก่อนแล้วนั้น ไว้เป็นฐานสกัดไฟมิให้ขยายลุกลาม ขณะเดียวกันก็สร้างสรรค์พัฒนาให้ได้สิ่งใหม่ ที่มีประสิทธิภาพ ดีกว่ามาดับไฟให้สัมฤทธิ์ผลต่อไป

ดังนั้น หากยึดหลักการดังกล่าว เป็นแนวทางปฏิบัติแล้ว ย่อมจักเป็นผู้ฉลาดในการจัดการ กับอารมณ์ทั้งหลาย ทั้งกุศลและอกุศลอย่างเหมาะสมสมควรการ เป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะขาดไม่ได้เลย ในการปฏิบัติตามจิตสิกขาในลำดับข้อต่อไป

๒. สัมมาสติ คือความระลึกชอบ ในทางปฏิบัติหมายถึง “การทำความเพียรอย่างมีสัมปชัญญะ (คือมีสำนึกรู้ตัวทั่วพร้อม) โดยมีสติเป็นหลักหรือที่ตั้ง เฝ้ากำหนดพิจารณาอารมณ์

^{๘๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๕.

^{๘๕} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๙/๑๑๓.

ทั้งหลายเนื่อง ๆ เพื่อให้รู้เห็นตามความเป็นจริงของมัน หรือตามที่ตั้งมั่นเป็นของมัน จนเห็นว่าสักว่าอาศัยระลึก แท้จริงหาใช้สัตว์บุคคลตัวตนเสียได้”^{๘๖} ซึ่งอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของสติ กำหนดพิจารณาเนื่อง ๆ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสไว้ใน “มหาสติปัฏฐานสูตร มี ๔ อย่าง เรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่

๑. กายานุปัสนา^{๘๗} ตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในกาย (กายส่วนย่อยในกายส่วนใหญ่) แบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ต่อไปนี้ คือ

(๑) อานาปานบรรพ พิจารณาเท่าทันลมหายใจเข้าออก

(๒) อิริยาปถบรรพ พิจารณาเท่าทันอิริยาบถของกาย มี ยืน เดิน นั่ง นอน

(๓) สัมผัสปัญญะบรรพ พิจารณาเท่าทันการเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น ก้าวไป ก้าวมา คู้แขนเหยียดแขน กินดื่ม เป็นต้น

(๔) ปฏิกุลมณสิการบรรพ พิจารณาเท่าทัน ความน่าเกลียด ของส่วนประกอบที่ประชุมกันเป็นร่างกาย มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

(๕) ธาตุบรรพ พิจารณาเท่าทัน โดยความเป็นสักว่าธาตุทั้ง ๔ ประชุมกัน เป็นร่างกาย

(๖) นวสีวิทิกาบรรพ พิจารณาเท่าทัน สรีระเหมือนกะว่าเป็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า มีลักษณะอันแปลกกันไปในแก่ระยะกาล ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ผู้อื่นเป็นเช่นใด แม้กายของตนก็จะเป็นเช่นนั้น

๒. เวทนานุปัสนา^{๘๘} ตั้งสติกำหนดพิจารณา เวทนาในเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์ส่วนย่อย ในความรู้สึกอารมณ์ส่วนใหญ่) แบ่งออกเป็น ๙ อย่าง ได้แก่

๑) สุขเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันเป็นสุข

๒) ทุกเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์

๓) อทุกขมสุขเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันไม่ทุกข์ไม่สุข

๔) สามิสสุขเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์ อันเป็นสุข ที่เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ คือ กามคุณ)

๕) สามิสทุกเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์ อันเป็นทุกข์ ที่เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ คือ กามคุณ)

๖) สามิสอทุกขมสุขเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันไม่ทุกข์ไม่สุข ที่เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ คือ กามคุณ)

^{๘๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓-๒๙๐/๓๐๒-๓๑๖.

^{๘๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๙/๓๐๒-๓๑๒.

^{๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

๗) นิรามิสสุขเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันเป็นสุข ที่ไม่เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ คือ กามคุณ)

๘) นิรามิสทุกข์เวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์ ที่ไม่เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ คือ กามคุณ)

๙) นิรามิสสอทุกข์มสุขเวทนา พิจารณาเท่าทันขณะเสวยอารมณ์อันไม่ทุกข์ไม่สุข ที่ไม่เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อ คือ กามคุณ)

๓. จิตตานุปัสนา^{๘๙} ตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตในจิต (จิตส่วนย่อยในจิตส่วนใหญ่) คือจิตดวงใดดวงหนึ่งในจิตที่เกิดขึ้นดับไปมากดวง มีอยู่ ๑๖ ดวงได้แก่

- ๑) พิจารณาเท่าทันจิตที่มีราคะขณะนั้น
- ๒) พิจารณาเท่าทันจิตที่ปราศจากราคะขณะนั้น
- ๓) พิจารณาเท่าทันจิตที่มีโทสะขณะนั้น
- ๔) พิจารณาเท่าทันจิตที่ปราศจากโทสะขณะนั้น
- ๕) พิจารณาเท่าทันจิตที่มีโมหะขณะนั้น
- ๖) พิจารณาเท่าทันจิตที่ปราศจากโมหะขณะนั้น
- ๗) พิจารณาเท่าทันจิตที่หุดหู่ในขณะนั้น
- ๘) พิจารณาเท่าทันจิตที่ฟุ้งซ่านในขณะนั้น
- ๙) พิจารณาเท่าทันจิตที่ใหญ่ (ได้ฉาน) ในขณะนั้น
- ๑๐) พิจารณาเท่าทันจิตที่ไม่ใหญ่ (ไม่ได้ฉาน) ในขณะนั้น
- ๑๑) พิจารณาเท่าทันจิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
- ๑๒) พิจารณาเท่าทันจิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
- ๑๓) พิจารณาเท่าทันจิตที่ตั้งมั่น
- ๑๔) พิจารณาเท่าทันจิตที่ไม่ตั้งมั่น
- ๑๕) พิจารณาเท่าทันจิตที่หลุดพ้น
- ๑๖) พิจารณาเท่าทันจิตที่ไม่หลุดพ้น

๔. ฐัมมานุปัสนา^{๙๐} ตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรมในธรรม (ธรรมส่วนย่อยในธรรมส่วนใหญ่) แบ่งออกเป็น ๕ ส่วน ได้แก่

- ๑) นิรวณบรรพ พิจารณาเท่าทันธรรมที่กั้นจิตมิให้บรรลุสมาธิ คือ นิรวณ ๕
- ๒) ชันธบรรพ พิจารณาเท่าทันขันธทั้ง ๕ อันเป็นองค์ประกอบของชีวิตสัตว์

โลก

^{๘๙} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

^{๙๐} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๓๘๗/๓๑๖-๓๒๔.

๓) อายตนะบรรพ พิจารณาอายตนะ ๖ คู่ ทั้งภายในและภายนอก รวม ๑๒ อย่าง

๔) โพชนกบรรพ พิจารณาเท่าทัน ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ๗ อย่าง

๕) สัจจะบรรพ พิจารณาเท่าทันอริยสัจ ๔ ประการ

อนึ่งการพิจารณาเท่าทันอารมณ์ สติปัฏฐานทั้ง ๔ ดังกล่าวนั้น ต่างเป็นไปตามสภาพที่เหมือนกัน แต่มีการพิจารณาในสภาพที่เหมือนหรือตรงกัน อยู่ ๖ ประการ กล่าวคือ

๑. พิจารณาเท่าทัน กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ที่มีอยู่ภายใน
๒. พิจารณาเท่าทัน กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ที่มีอยู่ภายนอก
๓. พิจารณาเท่าทัน กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ที่มีอยู่ทั้งภายในและทั้งภายนอก
๔. พิจารณาเท่าทัน กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
๕. พิจารณาเท่าทัน กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
๖. พิจารณาเท่าทัน กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ที่มีทั้งความเกิดขึ้นและทั้งความเสื่อมไป เป็นธรรมดา”

เมื่อพิจารณาเท่าทันดังกล่าวแล้ว ย่อมทำให้สมาธิและวิปัสสนาญาณบังเกิดขึ้น เป็นอารมณ์แห่งวิญญานในขณะนั้น ย่อมรู้กาย, เวทนา, จิต, ธรรม นั้น ตามความเป็นจริง แค่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอย่อมเป็นผู้อันตณหา และทวิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย ซึ่งสภาพอย่างนี้ เป็นเหตุอันสำคัญต่อการปฏิบัติ ตามจิตศึกษาในลำดับต่อไป

๓. สัมมาสมาธิ คือความตั้งจิตมั่นชอบ^{๙๑} ในทางปฏิบัติหมายถึง การเจริญสติปัฏฐาน ๔ จนไม่ยึดถือสังขารธรรมใด ๆ ก่อให้เกิดญาณแก่กล้าเป็นวิปัสสนา วางเฉยในสังขารทั้งหลาย หรือสังขารูปเขชาญาณ อยู่อย่างสงัดจากกามและกิเลส สมาธิก็จะแก่กล้า เกิดมานสิทธิ คือ ได้มานขึ้นโดยอัตโนมัติตามธรรมชาติ โดยมีวิปัสสนาเป็นอารมณ์ เรียกว่า สมถะกัมมัฏฐาน หรือ ฌานอันเกิดจากสมาธิญาณ เริ่มจากการได้ รูปฌานที่ ๑ และเมื่อเท่าทันก็พัฒนาจนได้ รูปฌานที่ ๒, ที่ ๓ และที่ ๔ ไปโดยลำดับซึ่งมี องค์ประกอบของความเป็นฌานต่างกันมีอารมณ์ละเอียดไปโดยลำดับตามนัยพุทธพจน์ดังนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑) สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกมีวิจาร์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ๒) เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ ๓) เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่

^{๙๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๗/๓๓๗.

เป็นสุข’ ๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วบรรลุดุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ภิกขุทั้งหลาย นี่เรียกว่า สัมมาสมาธิ”^{๙๒}

ต่อมาเมื่ออินทรียธรรมแก่กล้า องค์มรรคทั้งเจ็ดมีความพร้อม พลังแห่งรูปฌานทั้งสี่ อย่างหนึ่งอย่างใด ย่อมส่งผลให้เกิดการประมวลวิปัสสนาญาณที่ได้ผ่านมา ทำให้ตรัสรู้ระยะสังขี เรียกสังขจานุโลมิกญาณ แล้วมีจิตอ่อนโยนไปสู่พระนิพพานเรียกโคตรภูญาณ ก้าวข้ามโคตรปุณฺณไปทำการปราบทำลายอาสวะอนุสัย เรียกมรรคญาณ เมื่อปราบตัดได้อย่างเด็ดขาดแล้วเสวยผลแห่งมรรคอยู่ เรียกผลญาณ บรรลุเข้าถึงพระนิพพาน แต่เพราะสภาพขันธยังสามารถรับวิบากกรรมได้อยู่ และยังไม่สิ้นอายุขัย จึงจำเป็นต้องอาศัยขันธห้า ดำเนินชีวิต รับผัสสะด้วยจิตที่สิ้นอาสวะแล้ว มีสติสมบูรณ์เท่าทันอารมณ์เป็นสักว่ารู้ ไม่มีวิบาก เรียกมหากิริยาจิต เป็นวิญญานบริสุทธิ์ไปจนกว่า ขันธห้าจะหมดสภาพหรือสิ้นอายุขัย ก็จะย่อมฉานและญาณนั้น เข้าสู่พระนิพพาน เป็นการดับรอบทำให้วิญญานธาตุเกิดไม่ได้อีกต่อไป เพราะสิ้นเหตุปราศจากอารมณ์อย่างเด็ดขาด แน่นอนวิญญานก็ย่อมดับสลายสิ้นไปสู่พระนิพพานธาตุ อันเที่ยง สุขว่างอย่างยิ่ง อมตะอย่างไร้ตัวตน จนไม่อาจจะเปรียบเทียบกับสิ่งใด ๆ ในโลกได้

จากที่ได้ศึกษาวิจัยมาข้างต้นนั้นสรุปว่า การพัฒนาวิญญานตามหลักจิตศึกษา ต้องอบรมฝึกจิตให้ยิ่งหรือถึงพร้อมด้วย สัมมาวายามะ มีความเพียร พยายามอย่างถูกต้อง เข้าใจธรรมทั้งหลายอย่างถูกต้อง สัมมาสติ ความระลึกชอบ หมายถึง การมีสติสัมปชัญญะ รู้ทันอารมณ์ทั้งหลายตลอดเวลา ตามความเป็นจริง และสัมมาสมาธิ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึงการเจริญสติปัฏฐาน ๔ จนไม่ยึดถือสังขารธรรมใด ๆ เมื่ออินทรียธรรมแก่กล้า ย่อมส่งผลให้บรรลุดุตถฌาน ทำลายอนุสัยอารมณ์ปัจจัยได้อย่างเด็ดขาด วิญญานย่อมดับสลาย ได้มรรคผลนิพพาน

๒.๔ สรุปวิเคราะห์

การที่วิญญานคือธาตุรู้แจ้งอารมณ์ มีความหมายว่า วิญญานเกิดขึ้นได้ย่อมไม่ปราศจากอารมณ์และจะรู้ได้ทีละอารมณ์เท่านั้น ในขณะที่เดียวกันความเป็นอารมณ์เกิดขึ้นได้ ก็ย่อมไม่ปราศจากธาตุรู้ ต่างเป็นสังขารธรรมที่อิงอาศัยกันเป็นปัจจัย เมื่ออย่างหนึ่งไม่มี อีกอย่างหนึ่งก็ไม่มีได้ และเมื่อเกิดมีขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา ของสังขาร ที่ต้องเป็นสามัญลักษณะ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งการเกิดขึ้นแล้วดับไปนั้นเป็นสันตติสืบทอดกันอย่างรวดเร็วมาก และการเกิดดับแต่ละขณะนี้ก็เป็นปัจจัยให้วิญญานที่เกิดขึ้นแต่ละขณะ ได้ทำกิจต่าง ๆ สัมพันธ์กันตามธรรมชาติที่ไม่มีสิ่งใดมาคั่นได้ ทำให้เกิดวิญญานขันธหรือกองแห่งความรู้สึคนึกคิดเป็นจิตต่าง ๆ ตามสภาพปัจจัยแห่งบุคคล หากเป็นปุณฺณวิญญานย่อมวนเวียนไปตามไตรวัฏฏ์ คือ กิเลส กรรม วิบาก หรือ ปฏิจจสมุปบาท กระบวน

^{๙๒} ที.ม. (ไทย) ๑๔/๒๒๙/๒๕๒.

ธรรมแห่งเหตุปัจจัย ๑๒ ประการ อันเป็นฝ่ายเกิดทุกข์ และหากทำลายห่วงโซ่แห่งเหตุปัจจัยนั้นให้ขาดได้ ญาณย่อมดับสลายตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะสิ้นอาณมณีสัยอันเป็นปัจจัย คือ การบรรลุมรรคผลนิพพาน จบกิจเวียนว่ายในภพสงสาร เข้าถึงอมตะ เทียงแท้ สุขสันต์ ว่างอย่างยิ่ง เป็นอสังขตธรรม สิ่งเหนือโลก อย่างนี้เป็นปฏิจสมุบาท อันเป็นฝ่ายดับทุกข์

ในส่วนวิญญานบริสุทธิ์ หมายถึงความรู้แจ้งอารมณ์อันบริสุทธิ์ เป็นสภาพจิตที่ละเอียด ประณีตยิ่ง ซึ่งยังต้องอาศัยเหตุปัจจัยสรรค์สร้างอารมณ์ธรรมอันบริสุทธิ์ให้อยู่ จึงเป็นสังขตธรรม

สำหรับการพัฒนาวิญญาน ต้องศึกษาให้เข้าใจแยกคายในบริบทของวิญญาน จนเกิดปัญญาเห็นอริยสัจสี่ นำไปสู่การปรับเปลี่ยนวิธีคิด พฤติกรรมทางกาย ทางวาจา และการเลี้ยงชีพ อย่างถูกต้องเหมาะสม สอดคล้องกับทัศนะเป้าหมายเพื่อเป็นพื้นฐานรองรับการฝึกฝนจิต ตามหลักการทำความเพียร การสร้างสติ การทำสมาธิ ที่ถูกต้อง ซึ่งวิธีการพัฒนาทั้งหมดนี้คือ มรรคมรรค ๘ นั้นเอง และเมื่อเจริญมรรคจนถึงพร้อมมีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมบรรลุธรรม ทำลายอาสวะกิเลสทั้งหลาย พ้นจากวัฏฏะทุกข์ ทำให้วิญญานดับอย่างสิ้นเชิง เพราะสิ้นเหตุปัจจัย จึงได้บรรลุถึงพระนิพพาน อันเป็นบรมสุขเที่ยงแท้อมตะ